INdL 3232.3 278

IV. 1874.8

VAISESHIKADARSANA

By Kaṇāda (Boxowsky)

WITH THE COMMENTARY OF

SANKARA MISRA

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1886.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

Digitized by Google

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१	आशुबोधव्याकरणम्	२
२	धातुरूपादर्शः	१॥
३	शब्दस्तोममहानिधिः	८
४	सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०
५	सिद्धान्तबिन्दुसारः (वेदान्त)	॥
६	तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः	४
७	गयाश्राद्धादिपद्धतिः	१
८	शब्दार्थरत्नम्	॥।
९	वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	।०
१०	छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक	॥०
११	वेणीसंहार नाटक सटीक	॥।०
१२	मुद्राराक्षस नाटक सटीक	॥।
१३	रत्नावली नाटिका सटीक	॥
१४	मालविकाग्निमित्र सटीक	१
१५	धनञ्जय विजय सटीक	।०
१६	महावीरचरितनाटक	॥०
१७	साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१८	वैयाकरणभूषणसार	।॥
१९	लीलावती	॥
२०	बीजगणित	॥।
२१	शिशुपालवध सटीक (माघ)	२
२२	किरातार्जुनीय सटीक	१॥
२३	कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥
२४	कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥
२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०
२६	वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१००
२७	कादम्बरी सटीक	२।
२८	राजप्रशस्ति	৶
२९	अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति	४
३०	सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३१	भामिनीविलास सटीक	॥
३२	हितोपदेश सटीक	॥।
३३	भाषापरिच्छेदमुक्तावलीसहित	॥
३४	बहुविवाहवाद	।०
३५	दशकुमारचरित सटीक	१
३६	परिभाषेन्दुशेखर	॥०
३७	कविकल्पद्रुम धातुपाठः	।
३८	चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥
३९	उणादिसूत्र सटीक	२
४०	मेदिनीकोष	१
४१	पञ्चतन्त्रम्	॥
४२	विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
४३	माधवचम्पू	।०
४४	तर्कसंग्रह	॥
४५	प्रसन्नराघव नाटक	१
४६	विवेकचूडामणि	।৶
४७	काव्यसंग्रह (संपूर्ण)	५
४८	लिङ्गानुशासन सटीक	।
४९	ऋतुसंहार सटीक	।৶
५०	विक्रमोर्वशी (सटीक)	१
५१	वसन्ततिलक भाण	।৶
५२	गायत्रीव्याख्या	॥०
५३	साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
५४	भोजप्रबन्ध	॥
५५	नलोदय सटीक	।৶
५६	ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य (सटीक सभाष्य)	५
५७	छान्दोग्य सटीक सभाष्य	५
५८	तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२

Digitized by Google

वैशेषिकदर्शनम् ।

कणादमुनिप्रणीतम् ।

श्रीशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कार-
समलङ्कृतम् ।

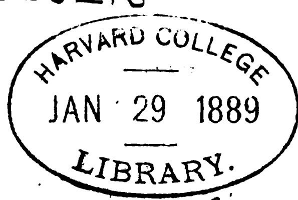
बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्य्यां
सरस्वती यन्त्रे मुद्रितम् ।
इं १८८६ ।

Digitized by Google

IV. 5743
Ind L 3232.3

Wales fund.

BOUND JUN 22 1915

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট্। কলিকাতা

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট্ ৫৬ সংখ্যকভবন।

Digitized by Google

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

Digitized by Google

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

सप्तमाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

Digitized by Google

Digitized by Google

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

Digitized by Google

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

सप्तमाध्यायसमाप्तिः।

Digitized by Google

Digitized by Google

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

* अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ *

ऊर्द्धं बद्धजटाजूटकोटिक्रीडद्भुजङ्गमम् ।
नमामि यामिनीकान्तकान्तभालस्थलं हरम् ॥ १ ॥
याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग् व्युत्पादितोऽस्म्यहम् ।
कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमः सदा ॥ २ ॥
सूत्रमात्रावलम्बेन निरालम्बेऽपि गच्छतः ।
खे खेलवन्ममाप्यत्र साहसं सिद्धिमेष्यति ॥ ३ ॥

तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यस्तत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः। तत्प्राप्तिहेतुमपि धर्मं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुरथ कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कार-प्राप्तये सत्यः पन्था इति मत्वा तत्र निःश्रेयसकारणत्वाद्धर्मो देतोम-नायासेन शिष्यन्तीति कृपयातः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिश्या-स्यानन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्यमाह । अत इति । यतः श्रव-णाद्यभिलाषिणोऽनन्यकामास्ते वाचिन उपसेदुरित्यर्थः । यद्वा अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति ।

युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्तस्यानाकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महामुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि फलादर्शनादकृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादननुष्ठानं न हि निष्फले प्रेक्षावान् प्रवर्त्तत इति वाच्यम्, अफलस्थले जन्मान्तरीयस्य कारणस्थले वाङ्गवैगुण्यस्य कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न हि शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितस्य कर्त्तव्यताकस्यापाततः फलादर्शन-मात्रेणाकारणत्वग्रहोऽपि न चैहिकमात्रफलकत्वान्न जन्मान्तरीयानु-मानं पुत्रेष्ट्यादेरैहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्य्यादौ तु तथा कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-कारी स्वर्गकाम इव यागे तत्रापूर्वं द्वारमिह तु विघ्नध्वंस इति विशेषः निर्विघ्नमारब्धं समाप्यतामिति कामनया प्रवृत्तेः । न च विघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु स्वकारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतो-ऽपुरुषार्थत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च, किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्त्तनकर्म्मनाशापार-गमनादिसाध्यतया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-ध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदान-प्रयागस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं साहसम् । किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य कारणता तदुक्तम् "श्रौतात् साङ्गात् कर्म्मणः फलावश्यम्भावनियमात्" इति । अतएव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्तर्य-नियमस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं वैजात्येनैव । यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फलपूर्वभावनियमो ग्राह्यो न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य गुरुत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु यस्मिन् अनुष्ठिते सम्पूर्णमिदं कर्म्मेति प्रमा सा च पत्रादौ चरमवाक्यविरचने यागादौ चरमाहुतौ घटादावन्त्यतन्तुसंयोगे ग्रामगमनादौ ग्रामचरणचरम-

Digitized by Google

ध्वंसे एवं तत्र तस्योपक्षीणत्वमिति मङ्गलजन्यसमाप्तौ वैजात्यकल्पनेऽपि नोभयथा व्यभिचारः। मङ्गलञ्च विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकं कर्म्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव अतःसिद्धविघ्नाभावस्थलेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वस्यानपायात् नमस्कारादीनां तादृशेष्वेव विघ्नध्वंसद्वारकत्वप्रतिपत्तेर्नाव्याप्तिरिति दिक्॥ १॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः॥ २॥ *

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं यतः स धर्म्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्म्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते, यदि तु निदिध्यासनादिसाध्यो धर्म्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः। वृत्तिकृतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाणञ्च धर्म्मे देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्य्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्म्मितस्रग्वनितादिवदित्याहुः। तदेतद्व्याख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु कोऽसौ धर्म्मः किंलक्षणश्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्म्मः एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्॥ २॥

* तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्॥ ३॥ *

ननु निवृत्तिलक्षणो धर्म्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघात-पुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते

जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति" इति विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिरभ्यासाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव। न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म्मः इति सर्व्वमेतदाकुलमत आह।

तदिदमाक्षेपजातमपि महर्षिर्व्विवृततरं परामृशति यथा "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते। तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्म्ममेव परामृशति तथा च धर्म्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यदि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः। ईश्वरस्याप्तत्वञ्च साधयिष्यते यच्चोक्तम् "अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्त्तृसाधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गात् कर्म्मणः फलावश्यम्भावनिश्चयात् नच कारीरीवैदिककर्म्मणस्तथात्वं तत्र हि पुण्यस्य बलीयसः पापस्याधिकारः हुते तो हुतकालकामस्येति विशेषात् नच व्याघातोऽपि उदितादिहोमं क्रियतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् नच पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेणाववाधे तमिमं भ्रातृव्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥२॥

* धर्म्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषस-

समवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥ *

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन सङ्गतो वक्ष्यत्‌ धर्मं शास्त्राभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं स्वरूपापादितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनान्वयावगतेः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वात्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षमार्गाच्च मुनेर्व्यतीतप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः नचासाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थः कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावचरमसामग्र्यो येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् तथाग्रेऽपि तद्विरहान्न जनयिष्यति हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालनार्थ एव तात्पर्य्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इत्यत्र कारणाभावात् कार्य्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं सूचयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यपायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव अत

प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्राय-श्चित्तवत् तथापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोके-ऽप्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृ-त्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते विशिष्य तस्य दुःखप्रागभावासहवर्त्ति दुःखध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धस्तत्रोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः । तन्न दुःखा-त्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभाव-स्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपतातात्पर्यकत्वात् नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखाभावे सुखं तावदु-त्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्य-स्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधिक्येव किं न स्यात् मोक्षार्थिनां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्ष-णोद्बन्धनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव सुखन्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्था-यामपि प्रवर्त्तेतेति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यत्वानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" "तमेव विदित्वाऽति-मृत्युमेति" इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छि-द्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षा-त्कारेण स्वयं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योग-जधर्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तुल्या-यव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हानेः द्वयोरपि समा-नसामग्रीकत्वादिति चेत् उन्मत्तो वीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकामात्रेऽप्यनत्यादरतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःख-निवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्याती-तत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव विनष्टेरिति चेन्न । अना-

च्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि श्रवणं मिथ्याज्ञानं
संसारहेतुसमुच्छेदकात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति
तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः। ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्न तु दुःखाभाव
इति चेन्न। नित्यसुखे प्रमाणाभावात् सत्त्वे वा नित्यं तदभिव्यक्तेश्च मुक्तसं-
सारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेरुत्पाद्यत्वेन तन्निवृत्तौ पुनः संसारा-
पत्तेश्च। ब्रह्मात्मनि जीवात्मनो लयो मुक्तिरिति चेन्न। लयो यद्येकी-
भावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति लिङ्गशरीरापगमो लयो
लिङ्गं चैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो लय इति चेन्न।
एतावता दुःखसामग्रीविरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव मुक्ति-
रिति पर्यवसानात्। एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा
च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डिमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे
च प्रमाणाभावात्। न च "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुति-
र्मानं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं जाने
अहं सुखीति प्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदा-
नीमपि सत्त्वात् मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेरपुरुषा-
र्थत्वात् ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्साक्षात्कारस्य तदात्मकत्वेना-
साध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिरेव। निरुपप्लवा चित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति चेन्न। दुःखादिरूपस्य
उपप्लवस्य विगमो यदि निरुपप्लवत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वेन
चित्तसन्ततेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन
संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तरूपा निःश्रेयस-
मिति। तत्त्वज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे
तृतीया। तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि
कस्यचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं
तथापि तादृप्येण ज्ञानं विवक्षितम्। अत्र च द्रव्यादिपदार्थानामुद्देश
एव विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन
षडेव पदार्था इति नियमः पर्यवस्यति स चानुपपन्नः व्यवच्छेद्यस्य
पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ नियमानुपपत्तिः अप्रतीतौ व्यवच्छेदानुप-

पत्तिः । ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु षट्त्वसंख्यायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न । पदार्थपदेन प्रसिद्धपदार्थमात्रोपसङ्ग्रहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव । किञ्च लक्षणानां मिलितानामयोगो व्यवच्छेद्यः प्रत्येकं वा आद्ये मिलितायोगः सर्वत्रेति व्यवच्छेदानुपपत्तिः । अन्त्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वत्रेति व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषु पदार्थेषु पराभिमतेषु षट्त्वसंख्यायोगः परैरुच्यते तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः तथा च षडेव पदार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु षण्णां लक्षणानां मध्ये अन्यतमलक्षणयोगोऽस्त्येव नत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्वमेवकारस्यैकत्वे व्यवच्छेदमात्रे शक्तिरयोगान्ययोगादयस्तु व्यवच्छेद्याः समभिव्याहारलभ्या इत्यपरे । धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादादवधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्यत्यचक्षुः" इत्यत्रापि तथा स च शास्त्रान्मनननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ *

इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह ।

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि वेत्यर्थः । ननु विभागवचनादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-

दिशौ त्रिमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रस्यास्य विभा-गतात्पर्यं स्फोरयत्यर्थमेवेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्मै-वान्तर्भावात् अन्धकारस्य च भावत्वेनाप्रतीयमानस्याभावत्वव्युत्पादनाद्वेत-द्रष्टव्यश्चेयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय लक्षणमेते-षान्तु वैधर्म्यावसरे स्फुटमेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत् पृथिवी निर्गन्धत्वात् न जलं स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशून्यत्वात् न तेजो गुरुत्ववत्त्वात् अत एव न वायुर्नवा कालादि ततो नवभ्यो भिद्यत इति चेत् । आद्यद्वितीययोरसाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपासिद्धत्वं ततः परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च । साधयिष्यते च सुवर्णस्य तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ *

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागञ्चाह ।

चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः । गुणत्वञ्चामीषां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समान-कालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्य-सूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसामानाधिकरण्यं नैक-त्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजा-तीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येव । पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं तेन सङ्ख्यावद् बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्वसाम्यं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयो-

रन्योन्याभवनिरूपणतया दिक्कालविभुत्वाविशेषसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन सांख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदेनैककार्य्यजनकत्वम् अविशेषेण चाष्टोत्पादकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च ख्यापयितुं द्विवचनम् इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दयविधानां पुण्यहेतुत्वं दयविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिधन्वाय बहुवचनमित्युन्नेयम् ।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः संख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु संख्याबहुत्वेनैकस्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिमानमप्युन्नीयत्वं संख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्द्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन चतुष्टयापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्याद्युन्नेयम् । एतेषाञ्च लक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥ ६ ॥

*** उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥ ***

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसमवायाच्च प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः । नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्य्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्द्दर्शनादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्पराभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्यानुभवात् चतस्र एव कर्मत्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्य्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु

भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलननमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभा-जामेकेन शब्देन संग्रहार्थं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जाति-रेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणापक्षेपणा-दिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिका-रणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देश-संयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु सर्वत्रेति गमनग्रहणेनैव तेषां ग्रहणमिति । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृहाद्गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्य-चित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जाति-सङ्करः स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्रम्यापरां प्रवि-शति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतद-ध्यवसेयम् । उत्क्षेपणादौ तु मुषलमुत्क्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुषलेऽप्युत्क्षेप-णाख्यं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तयोर्हस्तमुषलयोरपक्षेपणेच्छा-जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते मुषले चाप-क्षेपणम् उदूखलपातादूर्ध्वं संजायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुषलस्योर्ध्वं गमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव मुषलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नतूत्क्षेपणं भाक्तस्तत्रोत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमप्रतिलोमवायुद्वयसङ्घट्टवशा-द्वाय्वोस्तत्रोर्ध्वं तृणपतनकादौ योत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः । एवं स्रोतोद्वयसङ्घट्टवशाज्जलस्योर्ध्वगमनेऽपि । एवमुत्क्षेपणापक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवसंयुक्तमुषलतोमरादिष्वेव मुख्यः भवति हि हस्त-मुत्क्षिपति मुषलमुत्क्षिपति तोमरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि । आकुञ्चनन्तु सत्स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामना-रम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति चर्मेति प्रत्ययः एवमवयवानां पूर्वोत्पन्नानारम्भकसंयोगविनाशकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रसरति

Digitized by Google

वक्रं प्रसरति वर्त्म प्रविशति पन्था इत्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिन्नं यत् कर्मजातं तत्सर्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्ते कर्मवता हस्तेन नोदनाख्यसंयोगाद्दण्डघट्टनाच्च चक्रादौ तिर्यक्संयोगात्तदनुकूलं कर्म एवं रेचनाद्यपि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति च ये तदेतेषां कर्मणां विहितयागस्नानदानादिषु धर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाब्रह्मवधादिषु चाधर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वमप्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

* सदनित्यं द्रव्यवत्कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥ *

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभ्यते । तत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यस्य तत्त्वज्ञानानुकूलतया प्रथमं जिज्ञासितत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशात् प्रागेव त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि अयमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं तच्च सत्तायोगित्वात् अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न सत्त्वादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यसमवायिकारणत्वाऽसाधारणीति द्रव्यवत् एतदपि परमाण्वादौ नास्तीति द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । कार्य्यमिति प्रागभावप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । कारणमिति स्वेतरकार्य्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमेव तथात्वात्कारणे विवक्षणात् एवं गोत्वादौ नातिप्रसक्तिर्नवा परिमाणस्य द्रव्यत्वज्ञानजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति सामान्यं विशेषोऽन्योन्यव्यावर्त्तकत्वात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तद्वत्त्वमित्यर्थः । ननु "गां दद्यात्" "गौः पदा न स्प्रष्टव्या" इति श्रुतेः धर्माधर्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्याप्तमिति चेन्न अवच्छेदकतामात्रेण जातेर्विनियोगात् । उपलक्षणञ्चैतत् स्वसमवायार्थ-

सत्ताभिधेयत्वमपि त्रयाणां साधर्म्यं द्रष्टव्यम्, यदि तु कार्य्यत्वानित्यत्वे कारणवत्तामेव "कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः" इति प्रशस्तदेवाचार्य्यव्यवस्थितं साधर्म्यमुच्यते तदा पदार्थविभाजकोपाधिमत्तया न विशेष्यं सूत्रोक्तरीत्या त्रयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

*** द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ ***

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्फुटयति ॥ ९ ॥

*** द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥ ***

अन्त्यावयविविभुद्रव्याणि तथान्त्यावयविगुणान् द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेनाजनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपपत्तिः ॥ १० ॥

*** कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ ***

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विधिरयं मानाधीनो नतु स्वरसाभिधायी । सजातीयारम्भद्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्समानाधिकरणेऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मत्वव्याघातः नच क्षणान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्षेपायोगात् कारणीभूतान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशस्यापि जनने विभागजनकत्वानुपपत्तेः उत्तरसंयोगोत्पत्तिजनकत्वेऽपि जनने तथैव । उत्तरसंयोगोत्पत्तेरेव कर्मनाशकत्वात् अत्र तथाच सुष्ठूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति ॥ ११ ॥

* न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च वधति ॥ १२ ॥ *

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्ति कार्यकारणभावापन्नयोर्द्रव्ययोर्वध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः । वधतीति सौत्रो निर्देशः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ *

गुणस्य कार्यकारणवध्यत्वमाह ।

कार्यवध्याः कारणवध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यवध्यत्वं चरमस्य तु कारणवध्यत्वम् उपान्त्येन शब्देन चरमस्य नाशात् ॥१३॥

* कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ *

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वमुक्त्वा कर्मणः कार्यविरोधित्वमाह ।

कार्यं विरोधि यस्येति बहुव्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोगनाश्यत्वात् कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं निरुक्तमेव गुणकर्मणोरनियतः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ *

पिण्डाकाङ्क्षानुरोधेन तेषां साधर्म्यमभिधायेदानीं तेषां लक्षणमारभमाण आह ।

क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र लक्षणमतुब्विवक्षणः समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदकत्वमिति लक्षणस्य लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिबलात् तत्र क्रियावत् कर्मवा द्रव्यमिति लक्ष्यते गुणवत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यं

Digitized by Google

वर्त्तते तत्र समानजातीयस्य भावस्यैव गुणादेः यत्र असमानजाती-यस्याभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यन्न गुणादिभ्यो भिद्यते तन्न गुणवत् यथा गुणादीति। गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणे-ऽवच्छिन्ने नास्ति तथापि गुणात्यन्ताभावविरोधित्वं विवक्षितं गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणात्यन्ताभावविरोधित्वात् एवं समवायि-कारणत्वमपि षट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणं न च साध्याप्र-सिद्धिर्गुणादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न चांशे सिद्धसाधनं घटत्वावच्छेदेनैतद्भेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षता-वच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं यथा नित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र इति केचित्तन्न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचिदपि साध्यसिद्धौ पक्षतापत्ते-स्साध्याभावव्याप्यत्वात् इति संक्षेप इत्यादिपरत्वेन संख्यापरिमाण-पृथक्त्ववत्त्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन बोद्ध-व्यानि ॥ १५ ॥

* द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ *

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्याश्रयिन् शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोग-विभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्रानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः। संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात्। नित्यवृत्ति-नित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहितं सामान्यवत् यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभाग-कारणत्वं न विवक्षितः धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-त्वमतं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः,

Digitized by Google

यद्वा संयोगविभागसमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्वं कार्यकार्यका- र्याधिकरणं गुणमात्रवृत्तिसामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति गुणत्वक- मेव वा गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । १७ ॥ *

गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभाव- भूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावा- पेक्षायाञ्च नातिव्याप्तं स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्याग्र- हणसम्भवस्याभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं चल- तीतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुण- मात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकार- णतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चलतीतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाशिरवद्देशोत्पादनादिकोपपादः क्षणभङ्गस्यापि निराकरिष्यमाण- त्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं कारणमुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अनयोः समाना मातेतिवत् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि वर्त्तन्ते इत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

* तथा गुणः ॥ १९ ॥ *

गुणासमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणासमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं द्रव्याणां संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण-

शुक्लत्वादीनां सजातीयकारणगुणासमवायिकारणकत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु वक्ष्यादिनोदनाभिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं यथायथं समूहनीयम् । कस्यचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकत्वं तद्यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे कर्म करोति द्वितूलकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च । कश्चिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो द्वितूलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥ १९ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ *

कस्यचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुषङ्गः । यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ *

ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ *

कुत एतदत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थस्य कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायिकारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन आरम्भककर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाशेऽवस्थितसंयोगे

एव चाक्षुपदोक्तौ निष्कर्षकत्वेनोपस्थितानां द्रव्यारम्भकत्वनाभि-धानात् ॥ २२ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ *

बहूनामेकस्यारम्भकत्वमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बहूनामार-म्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पट आर-भ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्रैकेनैव तन्तुना तानप्रति-तन्तौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः । नचांशुकतन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् अवयवावय-विनोरयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात् आरभ्यारम्भकभावानभ्युपगमात् मूर्तानां समानदेशताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र वेमाद्यभिघातेन महावयविनस्तन्तोर्नाशात् खण्डावयविनामातत्योत्पत्तौ तेषामन्योन्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु तन्तुषु एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

* गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ *

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्म-णामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः ॥ २४ ॥

* द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ *

इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानाम् अनेकद्रव्यारभ्यत्वं दर्शयन्नाह ।

अनेकद्रव्यारब्धा इति शेषः. द्वित्वादिसमभिव्याहृतं पृथक्त्वपद-मपि द्विपृथक्त्वादिपरम्. एवञ्च द्वित्वादिकाः परार्द्धपर्यन्ताः संख्या द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगा विभागाश्च द्वाभ्यां बहुभिश्चैव द्रव्यैरार-

भ्युक्ते द्रव्यानेकवृत्तित्वमनयोः तच्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यम् ॥ २५ ॥

* असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म न विद्यते ॥२६॥ *

नन्ववयविद्रव्याणां गुणानाञ्चोक्तानां यथा व्यासज्यवृत्तित्वं तथा कर्मणामपि किं न स्यादत आह।

असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति योज्यं तथाच न द्रव्ययोरेकं कर्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्य्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिग्नाशार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् एकस्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः। ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारब्धत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्र्योव्याप्तत्वात् तथोपपत्तेः नतु वैपरीत्यं नह्यवयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीतिप्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव कार्य्यस्यापि संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्बहूनामेकं कार्य्यमाह।

बहूनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्य्यमित्यर्थः निःस्पर्शानां द्रव्याणाम् अन्त्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहायेति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ *

इदानीं बहूनां गुणानामेकं गुणकार्य्यमाह।

रूपमेकं कार्य्यमित्यन्वयः रूपपदमुभयमपि लाक्षणिकम् अतज्जातीयं वेयं जनयतां कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यजनकभावाश्रयत्वञ्च प्रत्यक्षयोग्यसाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शाश्च तुल्याश्रिताः

कद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वानि संख्याने एते हि कारणे वर्त्तमानाः कार्य्येषु समानजातीयमेवमेव गुणमारभन्ते द्विधाह्यसमवायिकारणताकृतिः केषित् कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं तच्च अन्यस्य कपादिवयवस्य कार्य्यस्य तेन कपादिवयवकार्य्यस्य यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्त्तमानं रूपं कारणैकार्थसमवायेन घटरूपमारभते एवं रसाद्यपि क्वचित् कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो नभसि कार्य्यमपि शब्दान्तरमारभते नभस्येव रूपाद्यपि पार्थिवपरमाणावग्निसंयोगेन कार्य्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ २८ ॥

* गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ *

एकस्य कर्मणोऽनेककार्य्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्य्यमसीषामित्यर्थः । अत गुरुत्वस्य हस्तलोष्टादिवर्त्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोष्टनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनमसमवायिकारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि बोधकम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ *

ननु मूर्त्तगुणानां कार्य्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं तथाच कर्मणः क्रिमपि न कार्य्यमित्यायातं तथाचातीन्द्रियाणां सूर्य्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति स्वोक्तमेव कारणमाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः ॥ ३० ॥

* कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ *

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्य्ये इति पूर्वमुक्तम्, संयोगविभागौ च

संयोगविभागकारणत्वमेव तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह।

कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागयोः कारणमिति सूत्रं व्याहन्येतेति भावः ॥ २१ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

द्वितीयाह्निकम्।

---

* कारणाभावात्कार्याभावः ॥ १ ॥ *

नन्वनेन प्रबन्धेन द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वघटितं कारणैकत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरित्यत आह।

दृश्यते हि तन्तुकपालकुलालचक्रादौ समवहितेऽपि दण्डाभावाद् घटाभावः भूमिजलादौ समवहितेऽपि बीजाभावादङ्कुराभावः स च दण्डघटयोर्बीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः। अन्यथा वेमाद्यभावेऽपि घटाभावः शिलाशकलाद्यभावेऽप्यङ्कुराभावः स्यात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभावमन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्वरूपं कादाचित्कत्वं भावानां कारणापेक्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा नतु कदाचित् स्यात् नहि भावो न भवत्येव नापेक्षितो भवति नापेक्षत्वादेव भवति न वा निरपेक्षत्वादेव यथविधा-

पुत्तैर्भवति किन्तु तन्तुभ्य आदेः सोपस्काराद्वेमंडपटादेः कार्यं एवं-
नादरवधिस्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिनिवृत्ती न
स्यातां तथाच निरीक्षं जगत्स्यादेव तथोक्तशास्त्रव्याघातकत्वादेव प्रवृ-
त्तिरनिष्टसाधनतासाधनत्वादेव निवृत्तिः ॥ १ ॥

* न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ *

ननु सदेवोत्पद्यते तावत् "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविशेषे तन्तुभ्य एव पटो न कपालेभ्य इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारणकैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेभ्य एव न तन्तुभ्य इति कथं स्यात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावाभ्यां पुनराविर्भावाभावाविति रिक्तं वचः अथाविर्भावतिरोभावौ कारणापेक्षौ तदा घटपटादीनामपि कारणापेक्षैवासतामप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरित्युक्तं तत्र स्वभावनियमेनैवोत्तरं स च स्वभावनियमोऽन्वयव्यतिरेकावगम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति सर्वसाक्षिकोऽनुभवः एवञ्चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम् । यद्यपि "यवैर्यजेत व्रीहिभिर्वा" इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति क्वचित् यवकरणकयागनिष्पाद्ये फले व्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितविहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारणत्वोपपत्तेः तथाच सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं लोकवेदसाधारणं कारणता, नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्यतिरेकगम्या कारणता लौकिकी, नहि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ व्यतिरेकमात्रोऽपि विषयः प्रत्यक्षस्वन्वयमात्रमात्रादेवोपपत्तेः, अत एव "विकल्पं उभयवसाधारण्यात्" इत्यपि घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकैकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात् । अतएव "श्रौतात् साक्षात् कर्म्मणः फलप्राप्त्यावधिकः" इत्यप्युक्तम् "आगमभूलत्वाद्वाक्यार्थे अधिकारो न दीयते" इत्यादावभिप्राय-

Digitized by Google

कृप्तत्वादेवमेव इकारणमिष्यते तु कार्यवैजात्यमवच्छेदकं तत्रान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकव्यभिचारस्यावच्छेदकत्वात् विजातीयत्वे तु फलवैजात्यकल्पने राजसूयवाजपेयादावपि वैकल्पिकी कारणता स्यादिति कार्यकारणभावनियममेवोपपादयन्नाह ।

यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावादपि कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावं प्रत्यतन्त्रं कारणाभावस्तु कार्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावार्थं जन्माभावे, जन्माभावार्थं प्रवृत्त्यभावे, तदर्थञ्च दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थञ्चात्मसाक्षात्काराय मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिकसाध्यस्य सिद्धमप्रकरणस्य ॥ २ ॥

* सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥ *

पदार्थविभागोद्देशप्रकरणमनन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि अतः सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य । इतीमा द्वयमवच्छिद्य परामृश्यते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्वयवाहमप्यन्तु "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता चेत्याह । बुद्धिरपेक्षा निरूपकं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाश्रयान्योन्याभावसामानाधिकरण्यं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा अपरन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः तथाच द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामेव विशेषत्वम् ।

ननु द्विविधमपि सामान्यं नास्त्येव अनुगतप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः तथा हि गौरयमिति प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः जातिवादिनोऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयकत्वाभ्युपगमात् न हि वैशि-

व्यक्तत्वादस्तं गच्छेत्, यथादिगम्बरमतसिद्धिनिरूपणमयोगाद्युक्तमिदं । किञ्च गोत्वं कुत्र वर्त्तते न तावद्गवि गोत्वव्यक्तेः पूर्वं तस्याभावात् व्याघातवि विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तत्र गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि सहानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् न च एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पानुपपत्तेः । न हि कात्स्न्येनैकत्रैव वर्त्तते अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन, जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं "न याति नच तत्रासीन्नचोत्पन्नं नचांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः" इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति सगोत्रकलहः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यापकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि कालो रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहारवत् नच कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंग्रहभेदवादिभिरनभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् । तथाच यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्रस्थमेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धश्चैकः काल इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृशोऽन्वये वर्त्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्त्तते इत्युत्तरम्, गोत्वोत्पत्तेः पूर्वं स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च "न याति न च तत्रासीत्" इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यत्र गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एव बाधकः । नन्वनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं "विभिन्नः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः" इति न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तदा भवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्स्न्यं भवेदेकदेशो वा कृत्स्नता ह्यनेकाशेषता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरयमित्याद्यनुभव एवाबाधितो न वस्तुव्यवस्थापनक्षम इत्यग्रोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तदुपपद्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं तदा किमपराद्धं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसादावनुगतधीः सा; च

जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न तावद्व्यक्त्य-
भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपत्वादिव्यक्तीनामनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलशत्वादिवद्वा तुल्यत्वं बाधकं तस्यान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्त्तत्ववत्, परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्य रूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तयास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजातिबाधको व्यक्त्यभेद एव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम्, अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतप्रतीतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकारास्तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ *

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तस्माच्च विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ *

तेषां सामान्यानां विशेषसंज्ञत्वमपेक्षयाह ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति, द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्राप्यसमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्यात् तथाच

सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते। ननु द्रव्याकारानुगतप्रतिसाक्षिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ तदसम्भवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वावान्तरमपि पर्य्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, नैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यवच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाकस्मिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायिकारणवत्तया द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणवत्तया विभुचतुष्टयस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वायौ तृणादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाश्रयत्वस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्य्याकार्य्यवृत्तितया कार्य्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात्। गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्म्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चलतीति प्रत्यक्षसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्म्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात् अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम्, तत्र च देशान्तरस्याकाशादेरतीन्द्रियत्वेऽपि तद्वृत्तिकिरणसंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात् तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे च सति प्राक्सत्त्वोपलब्धस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनैवोपलभ्यतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्य्याः ॥ ५ ॥

* अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ *

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्वेनाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह।

Digitized by Google

अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहिताः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्य्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ *

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमाह ।

इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारमुपदिशति । तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सत्सदिति-प्रकारको यतः प्रत्ययः सदिदं सदिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ *

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयतेऽतो द्रव्याद्यन्यतममेव सत्ता यतो हि यद् भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनानुभूयते यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनानुभूयते इति तदात्मिकैवेत्यत आह ।

द्रव्यादयोऽननुगताः सत्ता चानुगता । तथाच अनुगतत्वाननुगतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्यत्र नोपलभ्यते तदयुतसिद्धिबलात् घटपटयोस्तु युतसिद्धिः न च व्यक्तिस्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगमात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरपि गतम् । अतएव यत्र सत्ता समवैति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं सत्तयेत्यपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वमित्ययुक्तं तदननुसन्धानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये अत्यन्तेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि सूच-

यति न हि कर्म कर्मसु वर्त्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे कर्मणि वा, सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्त्तते तेन द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरमेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ९ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषवती स्यात् न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

* अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ *

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अनेकपटमिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु सामान्यलक्षणप्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः संयोगो नेष्यत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ *

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वाश्रयादभिन्नमेव स्यात् को दोष इत्यत आह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः । न हि भवति द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

गुणत्वमाह ।

Digitized by Google

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं सत्तावद्देवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ *

भेदकान्तरमाह।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्व-कर्मत्वं तदवान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ *

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वमाह।

कर्मस्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ *

भेदकान्तरमाह।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्तत्र समवेयादित्यर्थः। सेयमेकाकारा चतुःसूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां चतसृणां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्यव-धेयम् ॥ १६ ॥

* सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥ *

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नैव कथं न स्यादत आह।

सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्य-गुणकर्मसु समानधर्मविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्त्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यल्लिङ्गमनुमानं तदभावाच्च

न भेद इत्यर्थः। भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषविषयं दीर्घत्वह्रस्वत्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषविषयं नास्तीति भावः॥ १७॥

इति श्रीभगवत्कणादसूत्रोपस्कारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम्।

* रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी॥ १॥ *

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिव्यप्तेजसां लक्षणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धिप्रकरणम् आकाशानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव। तथाच नीलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकषायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि। गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमानाधिकरण-गुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम्। न च पाषाणादौ गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदलक्षणमपीति वाच्यं तत्रापातितो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभस्मनि तदुपलम्भात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भस्मारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि सुरभिः समीरणः तिक्तं वारि उष्णं जलमिति-प्रतीतिरिति चेन्न पार्थिवोपाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्या-

Digitized by Google

मेव तथाच पाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यञ्जकं पृथिवीस्पर्श एव, विशेषान्तरञ्च शिरीषस्तवककुसुमादौ स्पर्शविशेषे स्फुटतरम्, न त्वेवं जलादिस्पर्शे। यद्यप्यवयविनि पाकादग्निसंयोगात् स्पर्शादयो न जायन्ते तथापि तत्परम्पराप्रभवतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः। ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम् अव्यतिरेके चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते न त्वगृहीतव्याप्तिकमपि तदुक्तम्,

"साध्याप्रसिद्धिर्वैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च।
अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्" ॥ इति।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं काचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा

Digitized by Google

"ऋजुमार्गेण सिद्ध्यन्तं को हि वक्रेण साधयेत्"

इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं भेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो वक्र-रुचिं प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तस्य दोषाणां निरस्त-त्वात्। व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्या-ऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैषम्यम्। नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीत-व्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

"नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः" ॥ इति।

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुग्रीवादिमान् घटपदवाच्य इति। तथा कुतश्चिदेव घृतादौ जलादौ च गन्धवत्त्वे-नोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद् गृही-तम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तत्राप्यवतरत्येव। ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादिति चेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्य-त्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्त्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात् वस्तुतो भिन्न एव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था यावत्येवानुभवस्तावत्येवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभा-वात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्यत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्। आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाश-मितरभिन्नं शब्दाश्रयत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्यादौ पक्षैकदेशे यद्यपि न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैधर्म्यवत् तत् तत्प्रतियोगिकान्यो-न्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिबलेन शब्दाश्रयत्वात्तत्ताभाववत्-

Digitized by Google

प्रतियोगिकःव्योन्याभावस्य पूर्वमेव सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वह्निरिव पर्वतनिष्ठतया इत्यन्योऽयमित्युक्तान्तः तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्। यद्वाश्रयत्वात्यन्ताभाववत्त्वमेव विपक्षे न दृष्टीतमिति चेत् तर्हि यद्वाश्रयत्वस्य न लक्षणत्वं न वा लिङ्गत्वं विपक्षगामित्वयक्त्याप्रसक्तत्वादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ *

पृथिव्यनन्तरमुद्दिष्टानामपां लक्षणमाह।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं स्नेहस्तु स्वरूपतः। ननु शुक्लमेव रूपमपामित्ययुक्तं कालिन्दीजलादौ नैल्यस्योपलम्भात्। मधुर एव रस इत्यप्ययुक्तं जम्बीरकरवीररसादौ आम्लतिक्तत्वादेरुपलम्भात् शीत एव स्पर्श इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने औष्ण्यस्यैवोपलम्भात् सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरकादाव-भावात् स्नेहस्तु स्वरूपाभिव्योऽतिव्यापकश्च जलेऽननुभवात् घृतादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभा-वेन तदनुपपत्तेः न च स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः स्नेहत्वस्य कार्य्याकार्य्यवृत्तितया कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् तस्माल्लिङ्गट-काभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्मैवम् अभास्वरशुक्लमात्ररूपस्यैव तल्लिङ्गकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् वियद्विक्षिप्त-कालिन्दीजले धावल्यस्योपलम्भात् तेनाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधि-करणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् अपां लक्षणम्। रसो-ऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसाम्लतिक्तत्वादेः पार्थिवोपाधिकत्वात्। जले माधुर्य्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यभक्षणानन्तर तदभि-व्यक्तेः। न च हरीतक्या एव तन्माधुर्य्यं जलाभिव्यङ्ग्यं तत्र कषा-यरसस्यैवोपलम्भात् हरीतक्यामलक्यामिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च गुणविरोधेन तत्र रसानारम्भः अवयवानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् पट्टसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्य्यकारित्वनिबन्धनः चित्ररसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चित्ररूपे तु पटोपलम्भ एव

प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धस्य गुणविरोधनिरस्त एव चित्रगन्धे प्रमाणाभावात् तथा हरीतकीभक्षणानन्तरं यन्माधुर्यमुपलभ्यते तत् जलस्यैव उल्बणता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना शीतलजलसन्नियोगाज्जले शैत्योल्बणतेव कर्कटीभक्षणानन्तरन्तु तिक्तता याऽनुभूयते सा कर्कट्या एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि तिक्ततोपलम्भात् रसनाग्रवर्त्तिपित्तद्रव्यतिक्ततायां वा तत्रानुभवात् तथा च मधुरेतररसासमानाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमपां लक्षणम्। एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपां लक्षणं मध्यन्दिने तु यदौष्ण्यं तत्तेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् एवं सांसिद्धिकद्रवत्वं स्वरूपत एव लक्षणं सांसिद्धिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम्। स्नेहस्तु गुणविशेषो न तु दुग्धत्वदधित्ववत् सामान्यविशेषः स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः न च जातौ तारतम्यं सम्भवति। ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु जले वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन संग्रहे तदनुमानात् संग्रहो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः स हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संग्रहानुपपत्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः स्त्यानघृतादिभिः संग्रहानुपपत्तेः तथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः स च जलेनापि सक्तुसिकतादौ दृश्यमानः स्नेहं जले द्रढयति द्रवस्य प्रत्यक्षोपष्टम्भेनैव युक्तिः स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात् घृतादौ तु स्नेह उपष्टम्भकजलनिष्ठः संयुक्तसमवायेन तद्गततया भानात् एवं तैलरसादिष्वपि। उपष्टम्भकत्वातिशयितस्नेहमेव जलम्, स्नेहाधिक्यादेव तस्य ज्वलनविरोधित्वम्। यदि पृथिवीविशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वपार्थिववृत्तिः स्यात् गन्धवत्। जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकाया जातेः परमाणुसाधारण्येन सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

* तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ *

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणमाह ।

रूपं भास्वरं स्पर्शश्चोष्णस्तद्वत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं परप्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोष्मणि न वा चामीकरस्थे भर्जनकपालस्थे वारिस्थे वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपमुक्तेषु न क्वापि, उष्णश्च स्पर्शो न चान्द्रे न वा चामीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न ऊष्मादौ तेजस्त्वेन भास्वररूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धमिति चेन्न उष्णस्पर्शवत्त्वेन तदनुमानात्, चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वररूपाभावेऽपि अत्यन्तानलसंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यतिरेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जनकपालादिनिष्ठे चोष्णस्पर्शवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चान्द्रम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं यथा नैदाघं वारिभर्जनकपालादिगतञ्च तेजः । नायनमग्रे साधयिष्यते ॥ ३ ॥

* स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥ *

क्रमप्राप्तं वायुलक्षणमाह ।

रूपासमानाधिकरणस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं रसासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं स्पर्शेतरविशेषगुणासमानाधिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणम् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ *

नन्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणमत आह ।

अत्र विदितपदक्षिवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्त्तन्ते नभःप्रभृतिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । ननु इधिभवनमाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न निहिर-

मरुषां विप्रकृष्टपाथात्तुपवलम्भात्तथाभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिग्भागमाक्रम्य स्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य प्रभामालोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छच्चक्षुः परावर्त्तमानं स्वचक्षुःकनीनिकामाकलयत्तथाभिमानं जनयतीति मतं तदयुक्तं पिङ्गलतारनयनानामपि तथाभिमानात् । इदेदानीं रूपादिकमिति-प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपादिमत्त्वमिति चेन्न समवायेन पृथिव्यादीनां तद्वत्त्वप्रोक्तत्वात् न तु सम्बन्धान्तरेणापि इदेदानीं रूपाद्यन्ताभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥ *

ननु यदपां द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलम्भादित्यत आह ।

सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगान्निमित्तात् न तु सांसिद्धिकं तादृशमपां लक्षणं द्रवत्वमात्रन्तु पृथिव्या अद्भिः सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥ *

ननु तथापि त्रपुसीसकादौ तेजसि गतत्वेन तद्दवस्थैवातिव्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्षणञ्चैतत् कांस्यताम्रारकूटपारदादीनामप्युपसंग्रहः । अकाललक्षणसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगात्तुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्निसंयोगस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वत्र तेऽग्निपदमौष्ण्यप्रकर्षवत्तेजःपरम्, इह तु वह्निपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीनामपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरत्वं वा पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिवत्वव्यवस्थापकत्वाद् द्रवत्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधर्म्यस्याप्यनुभवात् द्रव्यान्तरत्वप्र-

Digitized by Google

व्यापकत्वादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः। न च जलपरमाणौ विरुद्धता द्रवत्वस्यानित्यत्वेन विशेषणीयत्वात् नच प्रदीपादेः सपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्तेरसाधारण्यं सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्यार्थत्वात् नचात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तद्व्यतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, नचात्यन्तिकत्वं दुर्वचं, प्रकृष्टपर्य्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरतमादिप्रत्ययादाश्रयनाशाद्वा द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्वसामान्यसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्रवत्ववत्त्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रकृष्टपर्य्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपानाश्रयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत्। ननु चान्धकारे सुवर्णरूपपरिहापत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्सजातीयप्रत्यक्षकृतस्याप्रत्यक्षस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तन्न फलबलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते”।

इति दिक्॥ ७॥

*** विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम्॥ ८॥ ***

एवं सर्वद्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्य वायोर्लक्षणमाश्रयासिद्धमिति तत्परिजिहीर्षया वा आदावनुमानं प्रमाणमुपन्यस्यानुमानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यमुपपाद्य वायुसाधनप्रकरणमारभते।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि तथाऽतीन्द्रियवाय्वादिद्रव्यपक्षकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमाणभावमासादयन्तीति भावः। अत्र यद्यपि विषाणित्वमात्रं न

गोत्वे लिङ्गं महिषादौ व्यभिचारात् । न च सास्नादिमत्त्वं विशेषणं विशेष्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाणे महिषमेषादिविषाणा-पेक्षया वैलक्षण्यमालक्षयतां भूम इव ते ते विशेषा लिङ्गभावमासादय-न्त्येव विषाणेष्वपि ऋजुत्ववक्रत्वकाठिन्यसुकुमारत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादयः । ते च विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्त्येव तथाच व्यवहितविप्रकृष्टगोपिण्डे वृक्षं गोविषाणविशेषवत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवदित्यनुमानमप्यूह्य-मेव । एवं ककुद्वत्तापि लिङ्गं गोत्वे, प्रान्तेवालधिमत्त्वमपि स्वतन्त्र-मेव लिङ्गं गोत्वे, प्रान्ते वाला आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्तेवालधिः पुच्छविशेषः अलुक्समासात् गोपुच्छ एवान्तेवालधिशब्देनोच्यते न हि यथा गोपुच्छेषु प्रान्तेवालधित्वं तथाऽश्वमेषादिपुच्छेषु, तेषां साम-स्त्येन वालमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशी प्रलम्बता नास्तीति वैल-क्षण्यात् अन्तेवालधिमत्त्वमपि गोत्वे लिङ्गं मलुग्लोपात् गोपिण्ड उच्यते तथाचायं गौः प्रान्तेवालधिमत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवत्, सास्नावत्ता तु प्रसिद्धैव गोत्वे लिङ्गम् ॥ ८ ॥

* स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥ *

एवं सकललोकयात्रावाहिनोऽनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्रामाण्य-मभिधाय वायुसाधनप्रकारमारिप्सुमान आह ।

लिङ्गमिति शेषः चकारात् शब्दधृतिकम्पाः समुच्चीयन्ते । ननू-पलभ्यमानस्पर्शः पृथिव्या एवानुद्भूतरूपायाः स्यादिति चेन्न उद्भूतस्य पृथिवीस्पर्शस्योद्भूतरूपनान्तरीयकत्वात् । तथाच योऽयं स्पर्शोऽनु-भूयते स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिस्पर्शवदिति सामान्यतो-दृष्टेन स्पर्शाश्रयसिद्धौ स्पर्शाश्रयो न पृथिव्यादित्रयात्मकः नीरूपत्वात् नाकाशादिपञ्चात्मकः स्पर्शवत्त्वादितीतरबाधसहकृतेनाष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्यसिद्धिः, एवं शब्दविशेषोऽपि वायौ लिङ्गम्, तथाहि असति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं पर्णादिशब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्या-भिघातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिघातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्द्रव्याभिघातव्यतिरेकस्य

योग्यानुपलब्धिगम्यः तच्च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यमदृष्टव्यतिरिक्तमेव परिशेषात् । एवं धृतिविशेषोऽपि वायोर्लिङ्गं तथाहि तृणतूलजलदविहङ्गविमानानां नभसि धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहे तृणकाष्ठनौकादिधृतिवत् अभिध्यानजनितविषादिधृतौ च अदृष्टाद्यधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाष्ठादिधृतावपि, न चेश्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणासिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विवक्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि इदं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणादौ कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजं गुरुत्वप्रयत्नवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वात् नदीपूराहतवेतसवनकर्मवदिति गुरुत्वपदेन दृष्टवदात्मसंयोगद्रवत्वसंस्काराणामुपग्रहः तेन तदजन्यकर्मत्वं हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गगवेषणयेति चेन्न वायुर्न प्रत्यक्षः नीरूपबहिर्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रियत्वस्यैव सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वात् घटवदिति प्रत्यक्षत्वानुमानमिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि च साध्याव्यापकमेतत् पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनधर्मावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्त्रं तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्पार्शनप्रत्यक्षत्वे तु योग्यस्पर्शवत्तामात्रस्य तन्त्रतेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेकयोरुभयत्रापि तुल्यत्वात् न ह्युभयसिद्धस्पर्शेनैव प्रत्यक्षता रूपस्य ग्रहमन्तरेण दृष्टा । किञ्च यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सङ्ख्यादिसामान्यगुणोपलम्भोऽपि तत्र स्यात् तन्त्वस्येव फूत्कारादौ सङ्ख्यायाः परिमाणस्य च हस्तवितस्त्यादेः उभयपार्श्ववर्त्तिनोर्वाय्वोः पृथक्त्वस्य च परत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तत्रापि नियमः पृष्ठलग्नवस्त्रादौ तदनुपलम्भादिति चेन्न व्यक्तिपरतयैव नियमात् पृष्ठलग्नवस्त्रादौ चार्जवावस्थाने सङ्ख्यादीनां ग्रहणात् अनार्जवावस्थानदोषात्तु तदग्रहः उद्भूतरूपस्पर्शौ मिलितावेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रे प्रभाया नयनगतपीतद्रव्यस्य चन्द्रमहसश्च स्पर्शानुद्भवादप्रत्यक्षत्वं निदाघोष्मणो विभक्तावयवद्रव्याणाञ्च रूपानुद्भवादप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्य-

टीकाहतः, स्पर्शानुद्भवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतेव अतएव चान्द्रालोके नभसि पक्षिकारादिसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षतेवेति सम्प्रदायविदः, न चोद्भूतस्पर्शवत्त्वं सामान्यतोवहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्यक्षतापत्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्त्रम् आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, न च जन्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वं तथा रसनाप्रवर्त्ति-पित्तद्रव्यस्य तैक्षगोद्भवेऽप्यप्रत्यक्षत्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवालोकेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्त्रं तच्च वायौ नास्तीत्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ९ ॥

* न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ *

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वह्निधूमयोरिवेह प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहः। किन्तु पृथिव्याद्यन्यतमस्यैव स्पर्शोऽप्ययं भविष्यतीत्यत आह।

अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसां न भवति रूपासहचरत्वात् तथाचायं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः सामान्यतोदृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मताबलादायात इत्यर्थः, यद्यपि दृष्टमेव स्पर्शादिचतुष्कं लिङ्गमिति तथापि वायुना सहाप्तगृहीतव्याप्तिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं नह्ययं धर्मो वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः साधयितुं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतरबाधसहकृताद्वायुसिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

* अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ *

उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणुलक्षणं वायुं साधयितुमाह।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्यानाश्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रितत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भात् द्व्यणुकादिक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

* क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ॥ *

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयं समुच्चिन्वन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वसिद्धिरितरेतराश्रयः तथापि प्रत्यक्षमानस्पर्शाश्रयस्यावयविनो मूलभूतस्य परमाणोरसमवायिकारणसंयोगान्यथानुपपत्त्या क्रियावत्त्वम्, अवयविस्पर्शरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र क्रियावत्त्वं सपक्षैकदेशवृत्ति गुणवत्त्वञ्च सपक्षव्यापकम् । चकारात् समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वसाधकं समुच्चिनोति । ननु परमाणावेव न प्रमाणं कस्य द्रव्यत्वं साध्यत इति चेन्न स्थूलकार्यस्य क्रियाविभागादिन्यायेन भज्यमानस्याल्पतरतमादिभावात् यतो नाल्पीयः स एव परमाणुः अवयवावयविप्रसङ्गस्यानवधित्वे अनन्तावयवत्वाविशेषे सुमेरुसर्षपादीनां परिमाणाविशेषापत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचययोरपि परिमाणभेदं प्रत्यतन्त्रत्वात्, न च विनाशावधिरेवायम् अवयवावयविप्रसङ्गः अन्त्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु त्रुटिरेवावधिर्दृश्यमानत्वाददृश्यमानकल्पनायां मानाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया महत्त्वानेकद्रव्यत्वयोरावश्यकत्वात् तस्मात् त्रसरेण्ववयवावयव एव परमाणुर्यथा पृथिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धो वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

* अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ । *

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमनुमेयमत आह ।

परमाणुवायवयोरिति शेषः द्रव्यं हि समवायिकारणासमवायिकारणान्यतरनाशाद्विनश्यति परमाणोस्तु निरवयवतया नैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावान्न विनश्यति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

Digitized by Google

* वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥ *

अणुकादिप्रक्रमेणारभ्यमाणो सिद्धमपि वायुनानात्वं प्रकारान्तरेणापि साधयितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः । स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । स च तृणतूलकादेरूर्द्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरूर्द्ध्वगमनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्रियत्वात् तृणादीनान्तु प्रत्यक्षायामूर्द्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरजन्यत्वमनुमीयते तथा हि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरूर्द्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपपद्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपयःपूरयोस्तथादर्शनात् तदूर्द्ध्वगमनञ्च तृणाद्यूर्द्ध्वगमनानुमेयं न हि तृणादीनामूर्द्ध्वगमनं स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरद्विनेति ॥ १४ ॥

* वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥ *

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तदुच्यते यथा धूमोऽग्नेः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि भवति यो यः स्पर्शवत्त्वादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्षं वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादत एव तादृशं प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥ *

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव द्रढयितुमाह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तथाचायमनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् गुणत्वाद्वेति सामान्यतोदृष्टादेतरबाधसहकृतात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिध्यतीत्यर्थः । मतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणेति चेन्न द्रव्यप्रधानमरं यत्र

सामान्यतो दृष्टं प्रवर्त्तते तत्राष्टद्रव्यानाश्रितत्वं पक्षविशेषणं सिद्ध-मादाय अष्टद्रव्यानाश्रितोऽयं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इति प्रतिज्ञार्थो-ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादाय न पर्य्यवस्यतीति-प्रतीत्यर्थापर्य्य-वसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्सिद्धिः। यत्र तु पूर्व्वमेव बाधादन्तरात् सामान्यतो दृष्टं तत्र प्रतीत्यर्थपर्य्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपग-मात्। प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव। उक्तस्थले प्रका-रस्यान्वयिन एवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारकैवानुमितिरिति-नियमस्याप्रामाणिकः सामग्रीविशेषसाचिव्यात् प्रकारान्तरभानस्यापि सम्भवात् ॥ १६ ॥

* तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ *

ननु स्पर्शविशेष इति वायुरयमित्याकाराऽनुमितिर्न भवति किन्त्व-ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवक्षितं यदि, तदा तस्य द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह।

यस्माद्विशेषाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आग-मिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "वायव्यं श्वेतं छागलमालभेत" "वायुश्च सर्व्ववर्णोऽयं सर्व्वगन्धवहः शुचिः" इत्यादि-विधिशेषीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगतः। यथा

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्"।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः।

"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, "अप्सुजो वेतसः" इत्यर्थवादात् वेत-ससंज्ञायाः। "वराहं गावोऽनुधावन्ति" इत्यर्थवादात् वराहसं-ज्ञायाः, अन्यथा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ विशिष्टसुखानुपस्थितौ यागादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च "यवमयश्चरुर्भवति" "वैतसे कटे प्राजापत्यं चिनोति" "वाराही चोपानत्" इत्यादौ म्लेच्छप्रसिद्धिमनुरुध्य प्रवृत्त्यन्यथासंशयः, म्लेच्छा हि यववराहवेतस-

यच्छब्दान् बहुशाखसञ्ज्ञासु प्रयुञ्जते तथाचार्थवादमन्तरेण शब्देभ्यश्चादित्यागमादेव तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्यसिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

* संज्ञा कर्म्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ *

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् शिशुन्यादिजल्पित-डित्थडवित्थसंज्ञावत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वमुपपादयन् औपोद्घातिकमीश्वरप्रकरणमारिप्समान आह ।

तुशब्दः स्पर्शादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म कार्य्यं क्षित्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

* प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ *

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्त्तुर्जन्मवत्कर्त्तृत्वाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्त्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिपिण्डे पित्रादेश्चैत्रमैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा या काचिदोषधिर्नकुलदंष्ट्राग्रस्पृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं याऽपि चैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इत्यादि-विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कर्मापि कार्य्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्त्तृकत्वासकर्त्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमानकर्त्तृकत्वं वा क्षित्यादित्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि जन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छेदकत्वात् किन्तु सकर्त्तृकत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरप्यदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचर-

कृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्य्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति तथापि स्थितिः सकर्तृका कार्य्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वमदृष्टाद्वारक-कृतिमज्जन्यत्वं कार्य्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नचाङ्कु-रादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसद्भावसन्देहे सन्दि-ग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पक्षातिरिक्तो दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोषस्यायं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्ति-केन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् क्व सन्दिग्धानैकान्तिकता तद-स्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १९ ॥

* निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ *

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्याकाशप्रकरणमारिप्सुमान्याह।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णाति सर्वत्रद्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यत्वादाकाशस्य लिङ्गमिति वावदूकाः ॥ २० ॥

* तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ *

तदेतद्दूषयितुमाह।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाश-मनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्मापि व्यावर्त्यहेतीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तवृत्तीति ॥ २१ ॥

* कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ *

ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवे-शनादीत्यत आह।

अनुक्लृप्तिर्लक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणा-न्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः।

Digitized by Google

द्रव्यन्तावद्समवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कार्य्यैककार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न च कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

* संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ *

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाष्ठादीनां सञ्चरणमत आह ।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ *

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह ।

पृथिव्यादिलक्षणे कार्य्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्व्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्य्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्व्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ *

ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्व्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयस्तु वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयविन्युपलभ्यते

न चैवम्, प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयते नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्मात् स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

* परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥ *

नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्य्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्वधिरेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् तस्मात् सूत्रोक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् । २६ ॥

* परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥ *

यदर्थमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणत्वायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् ॥ २७ ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ *

Digitized by Google

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ।

अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

* तत्त्वं भावेन ॥ २९ ॥ *

ननु किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ *

नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयत्वेनैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते ॥ ३० ॥

* तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥ *

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमप्यस्तु, शब्दासमवायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्याताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः, इतिराह्निकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्द्रव्यलक्षणमाह्निकार्थः । तेन पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च लक्षणमाह्निके तेन चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण-पृथक्त्व—संयोग—विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः । तावन्त एव गन्धमपास्य स्नेहेन सहापाम् । एत एव रस-

Digitized by Google

गन्धवत्त्वेऽपि गुरुत्वान्यथानुपपत्त्या तेजसः। गन्धरसरूपगुरुत्वस्पर्शेष्वनुपलभ्यमानेष्वाकाशस्य। शब्देन सह चक्षुरादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य। चक्षुरादिपञ्चकमात्मनि दिक्कालयोः। परत्वापरत्वे गन्धवति तं चक्षुरादिपञ्चकं मनसः। चक्षुरादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्चेश्वरस्य ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

द्वितीयाह्निकम्।

*** पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ ***

इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षिषुर्गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह।

रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमित्यत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

Digitized by Google

* व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ *

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलादिभ्यो-ऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

* एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ *

गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोलक्षणेऽप्यतिदिशन्नाह ।

जलादिलक्षणेऽप्येवमादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

* तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ *

तेजोलक्षणं परीक्ष्यते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्लभास्वररूपवक्ष्यते ॥ ४ ॥

* अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ *

अपां लक्षणं परीक्ष्यते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच शिलातलशीतत्वादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूपरसानुष्णाशीतस्पर्शो स्नेहं सांसिद्धिकद्रवत्वञ्चोपलक्षयति । ननु उद्देशलक्षणक्रमभङ्गः कुत इति चेन्न तेजःकार्यस्य पृथिवीजलकार्य्ययोरभिधानप्रसङ्गात्, तयोर्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षाकथनार्थं वा क्रमभङ्गं तत्प्रसङ्गादनुष्णाशीतस्पर्शो वायोः स्वाभाविकः स तु लक्षणमित्युक्तमपीति तात्पर्य्यम् ॥ ५ ॥

Digitized by Google

* अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ *

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः सर्वे वर्ता विशेषगुणाः गन्धादयः पृथिव्यादीनां व्याख्याता इत्युक्तम् इदानीं क्रमप्राप्तं कालस्वरूपप्रकरणमारभमाण आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति-प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यते तत्र परत्वमसमवायिकारणमपेक्षते, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् तथाचां गन्धादीनां वायौ परत्वानुत्पादकत्वात् सर्वं स्वाश्रयादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तत्र द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः तथाच काल एव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय सम्प्रत्यासत्तिरिक्तविशेषणापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन मञ्जारजनादिना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनाद्दयमदोषः । कालेनापि दानसंक्रमः कथं नेति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति न च

स्वरूपप्रत्यायका एव वा:, तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ *

ननु सिध्यतु कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत आह । यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥ *

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं क्षणलवमुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदभानस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिञ्छाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासत इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च लव इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु श्रूयते हि "त्रैकाल्यमुपावर्त्तते" "त्रैकाल्यासिद्धिः" इत्यादीति चेन्न वस्तुतत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छेदेन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः ॥ ८ ॥

* नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥ *

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

Digitized by Google

इतिशब्दो हेतौ इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिसंज्ञाबलादप्येतदध्यवसेयम् ॥ ९ ॥

* अत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ *

काललिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभमाण आह ।

दिश्यं दिगनुमापकम् इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पनायान्तु काश्मीरकुङ्कुमपङ्करागं कर्णाटकामिनीकुचकलसे प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चिममिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम्

अस्मादुपरिष्टादिदम् इत्येते प्रत्यया इत इदानीन्तनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्तराभावात्, किन्तु नियतोपाध्युन्नायकः कालः अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्य्योदयावच्छिन्नसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्य्यास्तावच्छिन्नसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते च सूर्य्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः। एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, तादृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्वदक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अधः। अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्द्ध्वा एवमैन्द्राग्नियमनैर्ऋतवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधिष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ *

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह।

गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥ *

एकत्वमतिदिशन्नाह।

दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तायदेकत्वं तदनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥ १२ ॥

* कार्य्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ *

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह।

कार्य्यविशेषः कार्य्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥१४॥ *

तमेव कार्य्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अञ्चतीति प्राची तथा च यस्यां दिशि मेरु-प्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयो-पयर्थनम्, भवति हि कस्यचित् पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्याम् आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम् अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिध्यतीति भावः ॥ १४ ॥

* तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ *

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥ १५ ॥

* एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ *

दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्य्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्यूह्यम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

* सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥ *

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वकतया

तात्त्विकानि अन्यथात्वौपाधिकानीति व्यवस्थितं पूर्वमेव, विशेषगुणशून्यविभुसिद्धिरुक्तम् इदानीमाकाशस्य लिङ्गं शब्दः परीक्षणीयः सन्ति चात्र तान्त्रिकाणां विप्रतिपत्तयः, केचिच्छब्दं द्रव्यमाचक्षते, केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु शब्देऽपि स्फोटाख्यं शब्दान्तरमाहुः। तदत्र परीक्षामारभमाणः परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयमेव तावल्लक्षणतः कारणतश्च व्यवस्थापयन्नाह।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् ग्रहणात् महत्त्वोपात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्त्तकस्य धर्मस्य वक्रकोटरादेः शिरःपाण्यादेश्चाप्रत्यक्षादग्रहणात् विशेषस्मृतेः विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्थाणुत्वपुरुषत्वलक्षणस्य स्मरणात् स्मरणमपि ग्रहणपरं क्वचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराददृष्टादेः संशयकारणस्य संग्रहः, असाधारणो धर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं सपक्षविपक्षव्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्तिद्वयजन्यं वाक्यद्वय शब्दो नित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञानद्वयमयुगपद्भावित्वात् सम्भूय न संशायकमतस्तत्र शब्दत्वादिरसाधारणः, सत्त्वप्रमेयत्वादिः साधारणो वा धर्मः संशायक इति पृथङ्नोक्ता समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्यानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यतिरेकशालितया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपलभ्यमानत्वं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असदप्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं सदसद्वेति यच्चानुपलभ्यमानत्वं सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि, असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथा च पञ्चविधः संशय इति तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम्। न्यायवार्त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात् न हि तृणारणिमणिजन्यवह्नौ वैजात्यवदत्रापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यत्र

Digitized by Google

प्रधानविधिकोटित्वप्रधाननिषेधकोटित्वादि वैजात्यकं तदननुगततया-वच्छेदकं तथाच संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वेकविध एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रकृदेव स्फुटयति। ननु जिज्ञासा-जनकज्ञानं संशय इति न लक्षणम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संस्का-राजनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं विशिष्टज्ञानत्वेन संश-यस्यापि संस्कारजनकत्वात्। संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं धर्म्यंशे संशयत्वाभावेन तदंशे तज्जात्यभावात् जातेर्व्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति तल्लक्षणात्॥ १७॥

* दृष्टञ्च दृष्टवत्॥ १८॥ *

द्विविधः संशयो बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्द्ध्व-त्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति, अदृश्यमान-धर्मिको यथा अरण्ये अटाद्यन्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्र-दर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवक्षाभावात्तु द्वैविध्या-भिधानम्। यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संशायकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह।

दृष्टमूर्द्ध्वत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति वतिप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां स्थाणु-पुरुषाभ्यां तुल्यं वर्त्तते पुरोवर्त्तिनि यदूर्द्ध्वत्वं तद्दृष्टं संशयहेतुरि-त्यर्थः॥ १८॥

* यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च॥ १९॥ *

एकधर्मिविषयं यद्दृष्टं तदुदाहरति।

संशयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अयथादृष्टत्वाद्धे-तोर्यथादृष्टमपि संशायकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशवान्, कालान्तरे अयथादृष्टः केशविनाकृतो दृष्ट इत्यर्थः। क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रा-हतमस्तके दृष्टे सति भवति संशयश्चैत्रोऽयं सकेशो निष्केशो वेति,

तत्र हि चैत्रत्वं समानो धर्मः संशायकः स चैत्र एव दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मी च दृष्टः संशयहेतुः ॥ १९ ॥

* विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ *

उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौहूर्त्तिकः सम्यगादिशति चन्द्रोपरागादि, असम्यगपि, तत्र ज्ञाने संशयोऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसम्यग्वेति, यद्वा ज्ञानं हि क्वचिद्विद्या भवति क्वचिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच ज्ञायमानत्वात् सदिदमसद्वेति संशयो जायते, पुनः संशयप्रकरणमिदमपि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो न तु निमित्तान्तरादिति सूचनार्थं तथाच "समानानेकधर्मोपपत्ते-र्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" इति गौतमीये सूत्रे उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थयोरपि पृथगेव संशयकारणत्वं कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् ॥ २० ॥

* श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ *

एवं लक्षणतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं व्युत्पाद्य इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति धर्मीत्यर्थः तथाच शब्दत्वादिधर्मेषु श्रोत्रग्राह्येषु शब्दत्वतारत्वादिगुणत्वसत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एकं वाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्त्तव्यः न हि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्यायकत्वमेव, मिलनन्त्वेकक्षणानामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटीभवति । मैवं सङ्केतग्रहणत्वं पदत्वं तथाच सङ्केतबलादेव

पदार्थप्रतीतौ किं स्फोटेन वर्णानामक्रमाणामप्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो भासेत स्वीक्रियेतापि स्फोटः सोऽयं स्फोटवादस्तुच्छत्वादुपेक्षितः सूत्रकृता ॥ २१ ॥

* तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥ *

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाशलिङ्गत्वम् अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुपपादयन्नाह ।

शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चोपलभ्यते, तच्च तुल्यजातीयेषु चतुर्विंशतौ गुणेषु अर्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणो द्रव्यं कर्म वेति संशयं जनयति सामान्यविशेषसमवायकोटिकत्वन्तु सत्त्वकारणवत्त्वादिवैधर्म्यदर्शनान्न भवति, ननु साधारणधर्मस्यानध्यवसायजनकत्वात् संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वञ्चासाधारण एव धर्मः कथं संशयं जनयिष्यतीति चेन्नत्वं व्यावृत्तिरस्य सजातीयासजातीयसाधारणीति व्यावृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात् शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयमतव्यावृत्तिप्रतियोगित्वञ्च शब्दत्वमसाधारणो धर्मः तदुक्तं विशेषस्योभयथा दर्शनादिति अत्र हि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयत्र सजातीये विजातीये च दर्शनस्य संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २२ ॥

* एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ *

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिमुदासयन्नाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येकद्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्यादयं शब्दो द्रव्यभिन्नार्थः ॥ २३ ॥

* नापि कर्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥*

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तथाच शब्दः कर्म स्यादित आह ।

Digitized by Google

प्रत्यक्षस्य शब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् चक्षुर्भिन्नबहिरिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्ति चाक्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात् रूपत्वादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

* गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ *

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति चेदत्राह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुभाविनाशकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्रमस्य न तु कर्मत्वमेव त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

* सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ *

ननु सिध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासावाकाशलिङ्गम् आकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्य्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं कदाचिदनुपलब्धस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्द्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चानुच्चारदशायां शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्य्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

* नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ *

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैको वर्णोऽन्तराहितोऽपि चैत्रमैत्रादिवचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिर्व्यङ्ग्येन घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्मादनित्य एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः ॥ २७ ॥

* अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥ *

व्यङ्ग्यत्वे बाधकमुक्त्वा अस्यानित्यत्वे हेतुमाह ।

Digitized by Google

कारणत उत्पत्तेर्हेतुत्वादिति शेषः। उपलभ्यते हि भेरीदण्ड-संयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनित्योऽयमिति अथवा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुमुपलक्षयति॥ २८॥

* न चासिद्धं विकारात्॥ २९॥ *

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपासिद्धमत आह।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दस्योपलम्भात् नह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वाद्यधीनोऽभिव्यङ्ग्यतीव्रत्वादिः तथाच कारणतो विकारादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यङ्ग्य इति॥ २९॥

* अभिव्यक्तौ दोषात्॥ ३०॥ *

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यनक्ति भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्रत्ययमाधत्ते अत आह।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियत-तव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं क्वचिद् दृष्टम् अत्र यदि तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः। ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मण-त्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-योनिव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः सत्त्वस्य तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा॥ ३०॥

* संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः॥ ३१॥ *

इतश्च नाभिव्यङ्ग्य इत्याह।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाट्यमाने तत्र संयोगस्तावन्नाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदलद्वयवि-भागो निमित्तकारणं दलाकाशविभागस्त्वसमवायिकारणम्। यत्र च

Digitized by Google

दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशदेशमासादयन् श्रूयते तेन शब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

* लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ *

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

* द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ *

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ।

तुशब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्त्यर्थः । द्वयोराचार्य्यान्तेवासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभावप्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं गवादि दातृप्रतिग्रहीत्रोरन्तराले उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्ययोरन्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि तत्रस्थपुरुषश्रोत्रे च तदुपलम्भात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यता, यथा पञ्चकृत्वो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकृत्वोऽधीत इत्यभ्यासः स्थैर्ये शब्दस्य प्रमाणम्, सिद्धे च स्थैर्य्ये विनाशकानुपलब्धेः "तावत्कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति" इति नित्यतैव पर्य्यवस्यतीति भावः ॥ ३३ ॥

* प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ *

हेत्वन्तरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

"तिः प्रथमानन्याह तिस्रस्समाम्" इति प्रथमोत्तमयोः सान्निध्योपलक्षणार्थं स्थैर्य्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

* सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ *

शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

Digitized by Google

सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्सद्भावादित्यर्थः प्रतिपत्ति-शब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया लाभात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच यैव गाथा मैत्रेणोच्चारिता तामेवायमुच्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः पठति उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्ते यदेव वाक्यं परारि परश्व त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलात् स्थैर्यं शब्दस्येति ॥ २५ ॥

* सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ २६ ॥ *

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं "विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इति तथाच बहुत्वे नानात्वेऽपि अध्ययनमश्रवणं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनैकान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमभ्यस्यति द्विरनृत्यत् यदेव नृत्यं परुदकार्षीर्देवमोऽपि तदेव करोषि यदेव नृत्यमेकेन चारणेन कृतं तदेवायमपि करोतीति नृत्ये दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि स्थैर्यानभ्युपगमात् ॥ २६ ॥

* संख्याभावः सामान्यतः ॥ २७ ॥ *

ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाक्षरो मन्त्रः त्र्यक्षरो मन्त्रः अष्टाक्षराऽनुष्टबित्यादिसंख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्त्यसम्भवादित्यत आह ।

संख्यायाः पञ्चाशदादिसंख्याया भावः सद्भावः सामान्यतः कत्वगत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छिन्नानां पञ्चाशत्त्वं त्रित्वमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादीनामान्तर्गणिकभेदेनानन्त्येऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञैव स्थैर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीत्या विरुद्धधर्मगोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्रौपाधिकत्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो माभूत् तर्हि जवातापिञ्छादिसंयोगान्नीलपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिकमणिरपि नाना, कृपाणमणिदर्पणेषु दीर्घादिभावेन भासमानं मुखमपि वा नाना न भासते । ननु

कस्मायं तीव्रत्वादिधर्मो गकारौपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं तत्र विशेषचिन्तया त्वयापि तारत्वादेः कत्वगत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्मैवं उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यामपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न निवर्त्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्तिस्थैर्य्ये बाध्यमानायाम् अस्यां सत्याम् उक्तविरोधिप्रत्यया एव नोत्पद्येरन् नचायं वायुधर्मस्तद्धर्माणां श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा दोषस्योक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि ध्वनिधर्मः, शङ्खादिध्वनावनुपलभ्यमानेऽपि गकारे तारत्वादिप्रतीतेः। स्वाभाविकत्वे तु न जातिसाङ्कर्य्यं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य नानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुकसारिकामनुष्यप्रभवेषु गकारादिषु स्फुटतरा रूपभेदप्रथाऽस्ति, एवं स्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभवेषु च, यतः काष्ठपटाद्याहता अपि शुकादयोऽमुमीवत्तं औपाधिकत्वन्तस्य नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमादया तरुणीतिवत् नाप्यौपपत्तिकमौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणस्याभावादिति संक्षेपः॥ ३७॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम्।

* प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः॥ १॥ *

तदेवं द्वितीयाध्याये वह्निद्रव्यपरीक्षामुपपाद्य उद्देशक्रमादिदानीमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह।

इन्द्रियाणामर्थाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः तत्र श्रोत्रग्राह्यो योऽर्थः स शब्द इति शब्दप्रसिद्धौ दर्शितायामर्थान्तरादौ स्पर्शपर्यन्ते प्रसिद्धिर्दर्शितेत्यर्थः तथाहि घ्राणग्राह्यो योऽर्थः स गन्धः, रसनग्राह्यो योऽर्थः स रसः, चक्षुर्मात्रग्राह्यो योऽर्थः तद्रूपम्, त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वत्र चार्थशब्देन धर्मो भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं घ्राणग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं गन्धत्वम् एवं रसादावपि वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपपत्तिः ॥ १ ॥

* इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥२॥ *

इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरोक्षायामुपयोगमाह ।

हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्वद्भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया तद्रूपस्यैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥ २ ॥

* सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ *

ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं शरीरप-जन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥ ३ ॥

Digitized by Google

* कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ *

ननु तत्कार्य्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्य्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनाञ्च प्रमत्त्वेन चैतन्यं न कार्य्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ।

शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्व्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत न चैवम्, नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतो "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः" इति किञ्च शरीरनाशे तत्कर्तृहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥४॥

* कार्य्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ *

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाकारणगुणपूर्व्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां सर्व्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तेः कार्य्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

* अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्वित्याशङ्क्याह ।

सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्व्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

* अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं

Digitized by Google

न हि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणा-विनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणानुमितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वह्निर्धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुपद्यते इत्यत आह ।

हि यतः कार्य्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणा-द्वह्न्यादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः, स च स्वभावो यदि कार्य्यादन्यत्रापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भव-त्येव तथाच कार्य्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादा-त्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावः· तयोरेवाविनाभावपर्य्यवसानं ताभ्यां समानोपायो वा तदुभयमात्मपक्षाधीनपक्षो वेति सर्वाशङ्काव्यामोहनाय परिभाषामात्रमिति भावः ॥ ८ ॥

* संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ *

सम्बन्धविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

शरीरं त्वग्वत् शरीरत्वादित्यत्र हेतुः संयोगी, इन्द्रियावयवद्रव्य-सङ्घावरणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्य्यं कारणं वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाशं परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेना-कारणसमवायिना धर्मेण साध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रा-न्तमित्यनेनाणुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परमाणुरनु-मीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्य्ये-णैव कारणानुमानमिति नोदाहृतम् ॥ ९ ॥

* कार्य्यं कार्य्यान्तरस्य ॥ १० ॥ *

एकार्थसमवायिनं लिङ्गमुदाहरति ।

कार्य्यं रूपं कार्य्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम् । उपलक्षणञ्चैतत् अकार्य्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परममहत्त्वे ॥ १० ॥

* विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ *

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठः तथा चाभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् ॥ ११ ॥

* भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ *

विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो वाय्वभ्रसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतो दाहोऽभूतस्य मन्त्रादिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्यूह्यम् ॥ १२ ॥

* भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ *

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्वचिदनुमानं यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा झाटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विस्फूर्जन्नहिर्भूतो विद्यमानो झाटान्तरितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभ्रसंयोगस्तु नैकस्मिन् काले विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

* प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ *

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिः साध्यसाधना व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन साध्यसाध-व्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेत्ववयवेनोपनयावयवेन वोच्यते इति भवति प्रसि-

द्धिपूर्वकोऽपदेश इति तथाच श्रोत्रादिना करणेनाधिष्ठातुः, ज्ञाना-
दिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्ति-
रस्ति, त्वया तु शरीरकार्य्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्वं साधितं
तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचरितसम्बन्धः
अव्यभिचारस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवला-
न्वयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्भ-
वात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वात् । नाप्यवि-
नाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्वये
सति भावो वा, धूमस्यापि क्वचिद्रासभाभावेऽभावात् रासभसत्त्वे
सत्त्वाच्च, नियतव्यतिरेको नियतसान्वयो विवक्षित इति चेत् न नियम-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धः, स यदि कृत्स्नस्य
साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति अथ
कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने
सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन
सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य
क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात्
विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि
स्वस्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्धितार्थः, तदा
समवायलक्षणायां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्धितार्थः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतु-
धर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः
सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्वचत्वात्, सुवचत्वेऽपि दुर्ग्रहत्वात्, सुग्रहत्वेऽप्य-
न्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिग्रहा-
धीनग्रहत्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यानुमिता-
वतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचित-
त्वात् नापि साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः वह्नेरपि धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति

Digitized by Google

महानसे पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रतियोगिविरुद्धत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेदभेदकल्पनावैयर्थ्यात् न हि कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्यधर्मावच्छेदभेदः कल्प्यते नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वम् केवलान्वयिनि साध्यवैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हि तत्, नापि यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वह्नित्वस्यापि धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया तन्न तथेति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि गगनतलावलम्बिधूमवृत्तितयाऽधिकदेशवृत्तित्वात्, अतएव तद्वारणार्थं विशेषणमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेदकत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्माश्रयः। एवञ्च यत् सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य वा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाक्रान्तमिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं वा, यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, बहुभीङ्गिया दुर्ग्रहमिदमिति चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा च। यद्वा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वह्नित्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितः तेन महानसीयधूमे पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभावसामानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वह्निर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात्, द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति द्रव्यं न संयोगीति प्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयोगित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्य च व्यापकत्वात्। अनौपा-

Digitized by Google

धिकत्वमुपाधिरिष्टः उपाधिरेव दुष्परिकलनीय इति चेन्न साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं "साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधिरुपाधिः"। ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापक-मेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम्, स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, नह्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुणकर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काककोकिलजलदजम्बूफलादौ श्यामे तदभावादिति चेन्न पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-त्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्य्यवसितञ्च साध्यं यद्धर्मावच्छेदेनोपा-धेर्व्यापकत्वमभग्नं तद्धर्मावच्छिन्नम्, प्रकृते बहिर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्य-क्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वं व्यापकम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गृहीतम्, औत्प-त्तिकमनुष्यश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्राप्यूह्यम्। ननु नायमुपाधिपदवाच्यः, यद्धर्मोऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्धर्मस्य साधनाभिमतेऽनवभासना-दिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ मुख्य उपाधि-पदप्रयोगः, अन्यत्र तु गौणः, गुणः व्यभिचारोन्नायकत्वम्, यद्धि यद्व्यापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साध्य-व्यापकस्योपाधेर्व्यभिचारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारीति, यद्व्या-पकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वं वा सत्प्र-तिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभाव-साधनात् तदुक्तं "वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्यात्" इति, उन्नीयते चायं साध्यव्यभिचारानुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कैः। यत्तु यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तन्न तृतीया न करणे न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्यभिचारित्वे न ज्ञातेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूरणीयम् अज्ञायमानोपाध्यव्यापनात् स्फुटव्यभिचारस्थलोपाध्यव्यापनात्, योग्यतागर्भा तु दुर्निरूपा, व्यभि-

चारोपायकत्वमव्याप्यस्यापि उपाध्युन्नायकत्वाच्च पक्षेतरत्वन्तु उपाधित्वव्याप्याक्रान्तमपि स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता तदा सन्देहावश्यम्भावतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वप्रसङ्गात् अवशिष्टं स्वयूथेऽन्वेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

* अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥ *

इदानीं दुष्टानां वर्त्तिष्यमाणानाञ्च हेतूनां हेत्वाभासाद्विवेकाय हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्तिकश्च विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धयोः संग्रहः, असन् इति पक्षेऽसन् अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविरहात् क्वचित् सन्देहाश्रयाश्रयिणोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनकः, स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारणधर्मदर्शनात् क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात् आद्यः साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयोऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ *

तत्र व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासभमिषाङ्गं पक्षीकृत्यायमश्वः विषाणित्वात् यस्तु नाश्वो नासौ विषाणी, यथा शशशृगालनरवानरादिरिति व्यतिरेकसहचारदर्शनाद्गृहीतव्याप्तिकः प्रयुङ्क्ते, तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्धविरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥ *

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र

Digitized by Google

साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं नित्यं शब्दाश्रयत्वादिति साध-
यति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
द्यप्यन्वयाभावाद्याकाशासाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकत-
र्कावतारात् पक्ष एव साध्यं सिध्येत् तदा सपक्षदृष्टिताभावदशायां
सद्धेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्तपक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्रागृही-
तव्याप्तिको व्याप्यत्वासिद्धः, सत्या एव व्याप्तेरग्रहात् व्याप्तेरभावाच्च
उभयथापि, तेनानुकूलतर्काभावादयोऽसिद्धभेदाः, न साध्यसमर्थ-
विशेषणासमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थ-
विशेष्यसन्दिग्धासमर्थोभयभेदप्रपञ्चेन सहस्रधा भिद्यते सर्वत्र चात्र
सिद्धिविरह एवोद्भाव्यः। अत्रेदं तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलान्वय्यन्वयव्य-
तिरेकिकेवलव्यतिरेकिभेदात्त्रिविधः तत्र सर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयी
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनित्यद्रव्यात्यन्ताभावान्यतमना-
नाश्यगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नह्यस्ति तादृशं किञ्चित्, यत्र ते धर्मा
न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्व-
यित्वम् एतेषाञ्च स्वात्मवृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं "प्रमाणं शरणं वृत्तौ
न भिन्नाभिन्नते यतः" इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवलान्वयी अस्य
च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि
गमकत्वौपयिकानि, अन्वयव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पञ्च,
केवलव्यतिरेकिणः सपक्षसत्त्वव्यतिरेकेण चत्वारि, तथाच यस्य हेतो-
र्यावन्ति रूपाणि गमकतौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेत्वाभासः
एवञ्च गमकतौपयिकान्यतररूपशून्यत्वं हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपशू-
न्यत्वस्य निश्चयस्सन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरसाधकतासा-
धकः न च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेत्वोरन्यतररूपशून्यतया
हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिणि
सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वौपयिकत्वाभावात् एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध-
भागासिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धसा-
धारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्ति-

कानुपसंहारिणोः सपक्षसत्त्वैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधिकत्वाप्रयोजकत्वयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावादगमकत्वम्, अनुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलदृष्टान्ताभासानां यदि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा सपक्षसत्त्वानिश्चयात्, यदि स्वातन्त्र्येण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं हेतोः सपक्षसत्त्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकास्तु न्यूनाप्राप्तकालनिग्रहस्थानपर्य्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थास्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्तः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतररूपविकला एव हेत्वाभासतामासादयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनको हेत्वाभासः सव्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफलको हेत्वाभासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहोऽसिद्धः, बाधसत्प्रतिपक्षौ तु काश्यपीये मते न स्वतन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासिद्धावनैकान्तिके वा पर्य्यवस्यति तदुक्तं "बाधायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वा" इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरत्र व्याप्त्यादिसंशयमापादयन् अनैकान्तिकादावेव पर्य्यवस्यति । वृत्तिकारस्तु "अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः" इति सूत्रस्थचकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चयार्थतामाह तेन "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाः पञ्च हेत्वाभासाः" इति गौतमीयमेव मतमनुधावति, परन्तु "विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इत्याद्यभिधानात् सूत्रकारस्वरसो हेत्वाभासत्रित्वे, चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, ग्रन्थगौरवभयात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्तरोऽन्वेष्टव्यः ॥ १७ ॥

* आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥१८॥ *

इदानीं हेत्वाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते तच्चात्मनि लिङ्गम् असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद्रूपादिवदिति वा,

प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्य्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो दृष्टस्य विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच ज्ञानगतकार्य्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतो दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्त्तृकेभ्यो व्यावर्त्तमानमेककर्त्तृकतायां पर्य्यवस्यति न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्य्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्ध्योरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते. स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्थितो प्रतिसन्धानेऽसामर्थ्यात्, आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव कर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः। किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामनुपादानताविरहे निमित्ततापि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्धमन्वयिसंयोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितायास्त्वयाभ्युपगमात् तस्माज्ज्ञानेनान्वयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। यद्वा नित्या बुद्धिरात्मानं कारणत्वेन समधितिष्ठतीति सांख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्य्यायाभिधानं, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थः

तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः ॥ १८ ॥

* प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥ *

आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मणी चेष्टाशब्दवाच्ये जन्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मानुमानम् ॥ १९ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्याद्य-
माह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ *

हेतुहेत्वाभासविवेकः आह्निकार्थः । इदानीमात्मपरीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन् उद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह ।

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद्‌यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तराद-भिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येत-दर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियस-न्निकृष्टे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्त-न्मन इत्यर्थः ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यमुपप-द्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवा-

यिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शान्यत्वाभावववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् मैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्य्यविरोधाद्नैवमिति चेन्न न हि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरोधाय विरुध्येत्, चित्ररूपवत् चित्राकारमेव वा स्यात्, भवत्येव दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वल्पान्तरितज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभुत्साधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुत्सायां सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात् बुभुत्साया अपि अभिमतार्थग्राहीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततोऽधर्मिग्राहकमानबाधिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्य्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तत्रापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्य्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात्, ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुना मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽस्याविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावप्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ *

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुरवयवात् क्रियावत्त्वाच्च

द्रव्यम्, यथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद् द्रव्यं, न हि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदितीन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थात्सिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनाश्रितत्वमिति ॥ २ ॥

* प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥ *

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् यत्तु नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, छिन्निच्छिन्नमोणभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस आशु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पवनमनोन्तरप्रेरणाद्वा । यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति तत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ॥ ३ ॥

* प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥ *

इदानीं क्रमलब्धमप्रयोजनमाद्यं यद्वात्मपरीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयो-ऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्धाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणे सुषुप्तादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, न हि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रियोर्व्वाय्वोः सलिलयोरिवोर्द्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्द्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्द्ध्वमधो वा प्रेरयति, सुषुप्त-दशायां कथं प्राणापानयोरूर्द्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्ना-भावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः तथाहि निमेष-स्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म एते च कर्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्प-द्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रय-त्नात् तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवन-मप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्य्यं वृद्धिक्षत-भग्नसंरोहणादि लक्षयति। तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्म्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृह-स्थानीयस्य देहस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषय-ग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथाच यस्ये-च्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणाव-स्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेर-यति, ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीराद्भिन्नो यो दृष्टान्तः स्यात् किन्तु शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्. भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः

यत्, बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धक्ये वा स्मरति तत्र चैतन्यमेव च्छरीर-भेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः" इति तत्र चैत्रमैत्रयो-र्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं मास्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्य्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपद्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनु-भूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत् छद्रेन बालशरीराङ्गदेनैव स्वशरीरस्य पक्षात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपचव्यापितकस्य बालस्य शरीरभेदापक्षस्यापि सत्त्वात् मम शरीर-मिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात्, ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर इतिवद्भेदेऽपि षष्ठ्यु-पपत्तेः, हिंसादिफलस्य कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पात-कमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक्। इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरबिल्वस्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवः, स च नान्तरसानुमितिमन्तरेण, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्य्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गौतमीयं सूत्रम् "इन्द्रियान्तरविकारात्" इति। सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलि-ङ्गानि द्रष्टव्याः। तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा कार्य्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधसहकृतं सामान्यतो दृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्य-ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि-तत्वं प्रकारमनादाय पर्य्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न बाधावतारस्तत्रा-ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति विभागः, व्यापकता-वच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्य्य-वस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा द्व्यणुकं कार्य्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्य्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ॥ ४ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ *

ननु सिध्यतु आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्य-मित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथा-त्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥ *

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वह्निना प्रत्यक्षेण सह-चरितो गृहीतो धूमो वह्नौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥ *

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षी आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत आत्मत्वेन अष्टद्रव्याति-रिक्तद्रव्यत्वेन वा आत्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रित-त्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ॥ ७ ॥

* तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ *

तत् किं योऽपहतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-त्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्ग-योरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्साक्षात्कार उत्प-द्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्त्रमत-

न्यम्, दृष्टं हि भूतदयकनदीसन्तरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

* अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥ *

तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

नागमिकमात्रं प्रमाणमात्मनि किन्त्वहमिति-पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्यादेव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्व्यावृत्तेरित्यर्थः । न हि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहं तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वज्ञात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सामान्यतोदृष्टमेव तत्र विशेषापर्यवसानमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्पदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच पक्षधर्मताबलादेवाहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधकसहकृताद्विशेषसिद्धिः यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् न हि मननमन्तरेण सद्युक्त-श्याश्रद्धामनत्वासनम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, न हि शाब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं शब्दः तत्राह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगमत्वासक्त्यात्मग्रहः कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नह्ययमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, मीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, न लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानानुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्,

तर्हि कश्चिदनाभासविषयोऽपि नह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ॥ ९ ॥

* यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥*

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह।

इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तम्, अन्वक्षमित्यव्ययं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं इदं दर्शनं प्रत्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन "न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" ॥ १० ॥

* दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ *

अत्र सिद्धान्त्याह।

दृष्टे प्रत्यक्षेण स्फुरिते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामग्रीके सति एक एव एकपर्यायक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कत्वमाह, कुत एवमित्यत आह दृढत्वात् प्रमाणसंप्लवेनान्यथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनापि तदनुमानं तदुक्तम् "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति, इदमत्राकूतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चेतसि भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कृश इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्वं ज्ञानमासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति। किञ्च "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममननस्य इष्टसाधनत्वावगतो अनुमित्सयाऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्कारभावेऽपवर्गासम्भवादिति भावः। अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ॥ ११ ॥

* देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ *

ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौपचारिको बोद्धव्यः ॥ १२ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ *

अत्र शङ्कते ।

तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः ॥ १३ ॥

* अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥ *

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव मनसश्च वहिरस्वातन्त्र्ये च

शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः। किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपपन्नस्यैव तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपन्नत्वेन प्रत्यक्षं भवति, आकाशमपि तर्हि शब्दोपपन्नत्वेन प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्, आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तुल्यमिति चेत् बहिरिन्द्रियमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तमाह ॥ १४ ॥

*** देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥ ***

पुनः शङ्कते।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यस्य स शरीरप्रत्यक्षः। देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृशः सौभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

*** सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ ***

सिद्धान्तमाह।

तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽयमाभिमानिकः किन्तु शरीर एवायमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटकार्षापणेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलिताक्षस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात्, अहं कृशः स्थूलो वा पश्यामीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न तुल्याश्रयच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीर-

Digitized by Google

भानसम्भवात् सिंहनादवदिदं गह्वरमितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् दृष्णं शरीरमितिवत् ॥ १६ ॥

* न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥ *

सिद्धान्तमुपष्टम्भयन्नाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽनुभवे अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञाना-दीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ १७ ॥

* अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभि-चाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ *

नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, तथाचाहं कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, कश्चिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभिजलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, न त्वेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रविष्टजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्ययमंशः शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि प्रत्यक्षमित्यत आह ।

Digitized by Google

अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्बाधकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दव्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी नियतत्वेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताक्षस्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकाव्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि ग्रन्थगौरवभिया त्यक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि ॥ १८ ॥

* सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ *

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदात्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् ॥ १९ ॥

* व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥ *

Digitized by Google

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा कश्चिदाढ्यः, कश्चित् दरिद्रः, कश्चित् सुखी, कश्चिद् दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जाल्म इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासस्य सम्भवात् ॥ २० ॥

* शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादि तथा "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इत्यादि ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे कणादसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ *

पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं लक्षणं परीक्षां निर्वर्त्य प्रकृतेर्जगत्कारणतां साङ्ख्याभिमतां निराचिकीर्षुः परमाणूनां मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावस्य विवक्षिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् परसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यवच्छेदः ।

तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरिखत आह सदिति सत्तायोगीत्यर्थः । समवायविशेषपदार्थयोः सत्तैकार्थसमवाय एव सत्तायोगः सामान्यान्तरस्य सत्तायाश्च सत्प्रत्ययविषयतैव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुसत्त्वप्रमाणनिबन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तयेति वाच्यम् अनुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

* तस्य कार्य्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ *

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्य्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं सूत्रम् "व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्" इति, अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषाभावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रलयावधिः स्यादिति चेत् अन्त्यस्य कस्यचिन्निरवयवत्वे प्रलयस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाशयोरेव द्रव्यनाशकत्वात्, विभागस्य नावधिः तस्यैकान्यत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च त्रसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कारणत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कारणत्वम्भवेत्, न च त्रसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् तन्तुवत् कपालवच्च तस्मात् यत् कार्य्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्य्यं द्रव्यम्, तथाच यतोऽवयवात् कार्य्यत्वं निवर्त्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपरमाणुसिद्धिः तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्य्यैः "सा च त्रिविधा नित्या चानित्या च" इति ॥ २ ॥

* कारणभावात् कार्य्यभावः ॥ ३ ॥ *

इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्ये सद्भावः कारणगुणपूर्वका हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

* अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ *

इदानीं सर्वानित्यतावादिनिराकरणायाह ।

विशेषत इति षष्ठ्यन्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो नित्यमस्तीति सिद्धम्, यद्वा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न सिध्यति सिद्धसिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रस्यैवं योजनीयम् अकारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः "अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः" इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

* अविद्या ॥ ५ ॥ *

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव उन्नेयाः एवं षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता तथाच सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वात् । किञ्च परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । किञ्च छायावत्त्वात् आवृतिमत्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाधकानुमानादपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तस्य कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या भ्रमरूपा आभासप्रभवत्वात् आपाततो धर्मिग्राहकमानबाधः सर्वत्र विपक्षबाधकप्रमाणशून्यत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः क्वचित् स्वरूपासिद्धिरित्यादि समानतन्त्रेऽन्वेष्यम् ॥ ५ ॥

Digitized by Google

* महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः । ६ ॥ *

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपवत्त्वस्पर्श-वत्त्वादयश्चैन्द्रियकत्वप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इत्यत आह ।

महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाचकात् गुण-वाचकानां मतुपो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमा-श्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्त-स्मात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं रूपाच्चेति उद्भूतादनभिभूतादिति बोध्यते, उपलब्धिरिति बहिरिन्द्रि-येणेति शेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमह-त्त्वाश्रयत्वं वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकग्रहेऽन्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा भ्रामकादिना दण्डादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्क-र्षात् प्रत्यक्षतोत्कर्षौ दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवाद्विनिगमनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचतुष्टयादि-मिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव मह-त्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्त्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मतन्तुघटितपटादौ दूरत्वे महत्त्वोत्कर्षेऽपि स्वल्पपरिमाणमुद्गरादिप्रत्यक्षं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

* सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनु-पलब्धिः ॥ ७ ॥ *

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोल्काप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मेर्वायोर्वा स्पर्श-समवायेन रूपसमवायिनो महतश्चोपलम्भः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विव-क्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः स एव रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभाववत्त्वात् चाक्षुषे च रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोल्काप्रकाशे च रूप-

संस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं चोष्णो-ष्णभर्जनकपालानलकनकादिषु रूपसंस्कार उन्नेयः। वह्निगतस्तु रूपस्य रूपसंस्कारश्चेत्येकरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः, रूप-संस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

*** अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥ ***

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुस्मृतयोपोद्घात-सङ्गत्या बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षता-प्रकरणं वर्त्तयिष्यन्नाह।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्मा-द्रूपस्योपलब्धिः। नन्वेवं परमाण्वोर्द्व्यणुकस्य च रूपं गृह्येतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्र्यसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्, उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः। नन्वेवं शुक्लत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्त-द्व्याप्यतन्नानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियप्रत्यक्षयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपा-धिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित् तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेष-गुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवो-द्भवत्वापत्तेः। ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तुल्यम्, विशेषगुणे-ष्वेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषा-येत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

*** तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ ***

Digitized by Google

रूपादिभिन्नानां रूपसामानाधिकरण्यमेव बहिरिन्द्रियग्राह्यताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामग्रीमभिधाय तामन्यत्रातिदिशन्नाह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षव्याख्यानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वाद्रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्षणात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् अनेकद्रव्यसमवायस्त्वतिदेष्टः, घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भूताद्रूपरसस्पर्शानामग्रहणम्, पाषाणादावनुद्भूतगन्धरसयोः, तद्भस्मनि तयोरुपलम्भात्, तयोः पाषाणादावुपलम्भ एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्तावयवावयविद्रव्यरूपानुद्भवात्तदग्रहणम् एवं रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानुद्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् शिशिरकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानामनुद्भवादनुपलम्भः । कनकादौ रूपमुद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभिभूते, रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकग्रहणन्तु रूपान्तरग्राहकत्वात् अभिभवश्च बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याग्रहणनिरूप्यतया ग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् नचाग्रहणप्रयोजकत्वेन बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य च तत्राभावात्, तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमनुपपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एव प्रयोजके इति स एवाभिभवपदार्थः ॥ ९ ॥

* तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ *

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपसमानाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावान्न गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्नैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं

तत्त्वेव वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुटत्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचार्य्यैः स्पार्शनमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

*** संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥ ***

एवमेकैकेन्द्रियग्राह्यानभिधाय द्वीन्द्रियग्राह्यानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्पार्शनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासः । यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाणत्वेन, चकारः स्नेहद्रवत्ववेगानामुपसंग्रहार्थः, चाक्षुषाणीति स्पार्शनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा चकार एव चाक्षुषाणि चेत्यत्रापि योज्यः । सङ्ख्या इति बहुवचनम् एकत्वादिकाः सर्वा एव सङ्ख्याः संगृह्णाति, एकत्वं सामान्यमेव न तु गुण इति चेत् तद्व यदि द्रव्यमात्रवृत्ति तदा द्रव्यत्वेन सङ्कान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अथ गुणकर्म्मणोरपि वर्त्तते तदा सत्तया सङ्कान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, कथं तर्हि गुणादावप्येकत्वादिप्रत्यय इति चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सत्यगेवैकत्वप्रत्ययो वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासमवायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिश्च नानैकत्वसमूहालम्बनरूपा सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चक्षुषा सन्निकर्षे ॥ ११ ॥

*** अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ ***

एतावन्त्येव कर्म्मपर्य्यन्तानि व्यभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्त्तमानानि कर्म्मपर्य्यन्तानि सङ्ख्यादीन्यचाक्षुषाणि न स्पार्शनानीत्यपि द्रष्टव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति नोक्तम्, तथा सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ १२ ॥

* एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं सुखादीनां मानसत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमायातमित्याह ।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यथायथं यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

---

* तत् पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥ *

सर्व्वद्रव्यपरीक्षार्थे चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षानन्तरं कार्य्यद्वारा सर्व्वत्स्यैव द्रव्याणि परीक्षितुमाह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणतत्क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा, नत्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोऽन्तरमेव चक्षुर्न तु शब्दरूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देयम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः, पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीय-

Digitized by Google

ज्ञानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्मसामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात् लौकिकसाक्षात्कारविषयकार्यद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

* प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥ *

इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह ।

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद्वु यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम् ॥ २ ॥

* गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ३ ॥ *

एतदेवाह ।

पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि, यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न त्र्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतद्वयारब्धमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

* अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ *

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपपत्तिः इत्यत आह ।

Digitized by Google

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवोद्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं संयोगो नेष्यते, तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भः इति तर्हि किमप्रतिकमिदं मानुषशरीरमित्यत आह गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद् विशेषगुणोपलब्धेः" पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥ ४ ॥

* तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥ *

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाप्याद्विशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते द्वे विधे इत्यत आह योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वम् । अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च, श्रूयते हि "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः" इति । कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उष्मजक्रिमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीराणेषवाऽदृष्टादिशरीराणामस्मादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशूनामाणां गर्भाशयस्य जरायुत्वात् पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेषजप्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति इष्टिक्षतभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति ।

"नर्मदातीरसम्भूताः सरलार्जुनपादपाः ।

Digitized by Google

नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्" ॥

इत्यादिः ।

"श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः" ।

इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भूतं स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

*** अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ ***

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

*** धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ ***

ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्त इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामुष्मजानां मशकादीनां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्त इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

*** समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ ***

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह ।

समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा, तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि श्रूयते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति ॥ ८ ॥

*** संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ ***

प्रमाणान्तरमाह ।

सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तया श्रूयते

अयोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिशरीरं कृतं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

* सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥ *

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

* वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ *

उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् "प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्" इति, वेदोऽपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इत्यादिः, तदेवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पाथसीयानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवभागैरारब्धं घ्राणम्, घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जककुक्कुटोद्गारवत्, एवं रसनमाप्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवत्, एवञ्चक्षुस्तैजसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादालोकवत्, त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तु पार्थिवो मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो मृद्विकाराः, अद्रिमणिहीरकगैरिकादयः पाषाणाः, स्थावरास्तृणौषधिवृक्षगुल्मलतावतानवनस्पतयः । आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रहिमकरकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योदर्याकरजभेदाच्चतुर्विधः । भौमं काष्ठेन्धनप्रभवम्, दिव्यम् अबिन्धनं विद्युदादि, उदर्यम् अशा-

Digitized by Google

हिरण्यार्जनकं जाठरम्, आकरजं हिरण्यादि, वायवीयस्तु [illegible] उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयो वायुः, अयोनिजस्तु कार्यः प्राणाख्यः शरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां लभत इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

---

* आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ *

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः । तत्राद्यमुत्क्षेपणप्रकरणम्, अप्रयत्ननिमित्तोत्क्षेपणप्रकरणम्, पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणञ्च । चेष्टाविशेषमधिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्पर्शवद्द्रव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १॥

* तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥ *

हस्तोत्क्षेपणमुक्त्वा तदधीनं मुषलोत्क्षेपणमाह ।

चकारेण गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोतीति तथेति तादृशमुत्क्षेपणरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा तथा हस्तसंयोगाद्धस्तोत्क्षेपणवदात्मसंयोगादित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसम-

वायिकारणम्, मुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे ॥ २ ॥

* अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ *

उदूखलाभिहतस्य मुषलस्याकस्मात् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह ।

अत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्यैवाकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

* तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ *

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह ।

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्थं तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

* अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ ५ ॥ *

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह ।

यथा मुषले उत्पतति मुषलमुखस्थं लोहमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुषलस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारो जनितस्तमूकतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयो-

मानसमवायिकारणम्, अन्यो हि हस्तो मुषलेन सहोत्पततीति भावः ॥ ५ ॥

* आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत् कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं भवतु कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तमुषलसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवन्मुषलादिहस्तसंयोगो यथा वातुलस्य शरीरावयवकर्मेति भावः ॥ ६ ॥

* संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ *

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

संयोगशब्देन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, काण्डादौ क्षिप्ते संस्कार एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विमानेऽन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगशब्देन संग्रहः ॥ ७ ॥

* नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ *

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिदूर्द्ध्वं क्वचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथमुपपद्यत इत्यत आह ।

गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेर्यदूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात्, तथाच करपरिचालनादौ संयोगप्रयत्न-

संस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यगूर्द्ध्वं गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

* प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥ *

* नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ *

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्न-विशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ *

उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यतां बालकस्य क्रीडाकरचरणादिचालनं यत्तत्रातिदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतुरित्यतिदेशार्थः ॥ ११ ॥

* तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ *

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र न पुण्यपापहेतुत्वं तत्र दारककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे वह्निकृते जाते सति तस्याततायिनो वधानुकूलेन प्रयत्नेन हस्तादौ यत् कर्म जनितं तन्न पुण्यहेतुर्न वा पापहेतुः यथाहुः ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" ॥
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" ॥ १२ ॥

* यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥ *

इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावद्याह्युपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुकृतं चलनं द्रष्टव्यमत ॥ १४ ॥

* तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ *

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह ।

तृणपदेन तृणगुल्मलतावतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥ १४ ॥

* मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥ १४ ॥ *

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्, अदृष्टवत्तस्करात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौहमात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्यूह्यम्, तद् यथा वह्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

* इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥१६॥ *

ननु शरविह्नङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्य्यन्तमेकमेव कर्म नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह ।

इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकूतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुड्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सद्य एव गत्युपरमो दृश्यते तत्राश्रयनाशस्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन कर्मजन्यः संयोग एव कर्मनाशक इत्युन्नीयते स च संयोगचतुर्थक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिस्तत विभागः तत पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयो-

Digitized by Google

नविशेषाः कर्मनाशकत्वप्रापकाः इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे विशेषः सजात्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कचि-दपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

* नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥ *

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्चिकया नुन्नस्येषोराद्यं कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा समानाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते स च वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रेषौ कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारण-मिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतन-मनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते सजात्योत्तर-संयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमु-चितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायमये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वी-कारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तशरयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

* संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ *

ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह ।

गुरुत्वन्तावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

Digitized by Google

द्वितीयाह्निकम् ।

*** नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥१॥ ***

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्राह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दानिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याश्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ॥ १ ॥

*** तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ ***

ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ २ ॥

*** अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥ ***

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।

Digitized by Google

अपां यत् पतनं वर्षरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम् तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्त-कारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ *

तेषामेव वृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह ।

क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं तत् द्रवत्वादसमवा-यिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादस्य समवायिकारणेषु ॥४॥

* नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ *

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्द्धं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्द्धमारोहणं तत् नाड्यः सूर्य्य-रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्य्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाडीवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

* नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु सूर्य्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्द्धं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादाक्रन्दनात् वायुसंयुक्ता रश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्द्धं धावन्ति यथा स्थालीस्था अपः क्वथ्यमानाः वायुनुन्नवह्निरश्मय ऊर्द्धं नयन्ति, चकार दृष्टान्तार्थस्तत्र च उद्गमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥

* वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ *

ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्धं गमनम् अभितः, तत्र न नोदनाभिघातौ नवादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत आह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां

इष्टे तददृष्टकारितं पतत्काष्ठकण्टकाद्यभिहितजनितं सुखं दुःखं वा येषा-मात्मनाम्, अदृष्टवदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टनिमित्ता-दणु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति येन कर्मणा आपः ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ *

नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं व्यवस्थितं तादृशानामेवापामूर्ध्वमध-स्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च शैत्याद्भूतविकार-विशेषम्, तत् कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकर-कादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

* तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ *

ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ।

तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव विस्फूर्जथुरित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशोत्तरकालभाव्येव तद्रूपश्च स्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यथाम्भोधरात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोऽभिव्यक्तमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

* वैदिकञ्च ॥ १० ॥ *

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमविद एवेत्यर्थः तथाहि "आप-स्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णं" इत्यादि ॥१०॥

* अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ॥ ११ ॥ *

ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्फूर्जथुरिति शेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्त-कारणीभूय स्तनयित्नोरेकाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे सम-वायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित्तु वायुबलाहकसंयोगवि-भागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेघाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघात-जनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

* पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्या-तम् ॥ १२ ॥ *

भूकम्पं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्र चाकस्मिकदिग्दाह-हेतोस्तेजसः आकस्मिकवृक्षादिभङ्गहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजा-यते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायि-कारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्तु द्याष्टत्तिर्मङ्गो-ल्कादिकर्मसूचनार्थो ॥ १२ ॥

* अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मन-सश्चाद्यं कर्माऽदृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ *

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीना-मभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-ज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां वेगा-

Digitized by Google

समवायिकारणत्वमेव मन्तुमुचितं दृष्टे कारणे अदृष्टकल्पनावका-शाभावात् ॥ १३ ॥

*** हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ ***

मनसः कर्माभिधित्सुराह ।

मुसलोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्तिरिष्टा, नाड्यास्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् ॥ १४ ॥

*** आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥ ***

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसो वैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वादुक्ते ॥ १५ ॥

*** तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः ॥ १६ ॥ ***

नन्वेवं यदि सततं मनसा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो यथा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमत आह ।

विषयेभ्यश्चञ्चलस्य उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्यो आकृष्टं मनो

यदा त्वात्मस्थमात्मनि मनो भवति तदा तत्कर्मारम्भकप्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः, यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः "अन्नं वै प्राणाः" इतिवत्, यद्वा दुःखस्याभावो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, शरीरस्थ इति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः। यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथाच प्राणवहनाड्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनियत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासप्रतानमिति भावः ॥ १६ ॥

* अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि॥ १७ ॥ *

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसी यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अशितपीतं भक्तपानीयादि तत्रापि शरीरावयवोपचयहेतुर्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भशय्यायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाक्षणिकम्, अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्यदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

Digitized by Google

* तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥ *

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वात् सदा कथं मोक्ष इत्यत आह ।

इदमाकूतं योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च सवासनमिथ्याज्ञाने ध्वस्ते तन्निबन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणामपायात् प्रवृत्तेरपाये तन्निबन्धनस्य जन्मनोऽपाये तन्निबन्धनस्य दुःखस्याभाव इति तावदनुमतिः, तत्र योगिनो योगजधर्मबलेन तत्तद्देशकाल-सतुरगमतङ्गजभुजङ्गविहङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखाद्याधारकारण-धर्माधर्मनिकुरम्बमालोच्य तत्तत्कायव्यूहं निर्माय भोगेन पूर्वोत्पन्न-धर्माधर्मयोः क्षयः निवृत्तदोषस्य धर्माधर्मान्तरानुत्पत्तावपूर्वशरीरान्तरा-नुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सहात्मनो यः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभाव इति अनागतशरीराद्युत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्वियमवस्था प्रलयसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तथाऽवस्थायां यो दुःखध्वंसः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ *

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चलति छायेति प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातौ न वा गुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्कारस्तथा च निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नास्त्युपलभ्यमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत् स्पर्शवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्पर्शोऽनुभूयते, न चानुद्भूत एव स्पर्शः रूपोद्भवे स्पर्शोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानधिकरणत्वात् नीलरूपस्य च गुरुत्वनान्तरीयकत्वात् रसगन्धनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं शब्द-मात्रविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति चेन्न चाक्षुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवतीदं रूपमेव वा तमः स्यात् बाह्यालोकप्रकाशमन्तरेण चक्षुषा न गृह्येत ॥ १९ ॥

* तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ *

तर्हि गतिप्रतीतिः किन्निबन्धनेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेणाहते तेजसि पूर्वदेशानुपलम्भादपिमदेशे चोपलम्भात्तेजसोऽभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधर्म्याद् गतिभ्रमो न तु वास्तवी तस्य गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्यावत्तेजःसंसर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

* दिक्कालावाकाशञ्च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ॥ २१ ॥ *

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्य कर्मशून्यताप्रकरणमाह ।

चकारादात्मसंग्रहः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनाममूर्त्तत्वं मूर्त्तानुविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

* एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ *

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्वैधर्म्येणेत्यर्थः क्रियावद्वैधर्म्यममूर्त्तत्वं गुणकर्मणोरप्यस्ति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

* निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ *

ननु गुणकर्मणी यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य कथं सम्बन्धः, संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मभ्यो निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणन्त्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ *

ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः समवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह ।

Digitized by Google

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन तदा-धाराः स्युः, या चासमवायिकारणता क्वचित् कार्य्ये कार्य्यसमवायात् यथात्ममनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैकार्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादि-रूपादिषु ॥ २४ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ *

ननु इह कर्म्मोत्पद्यते इदानीं कर्म्मोत्पद्यते इत्यादिप्रतीतिबलात् दिक्कालावपि कर्म्मसमवायिकारणे एव कथमन्यथा तत्र तयोराधार-तेत्यत आह ।

यथा गुणत्वादयो गुणा न कर्म्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वात् तथा दिगपि न कर्म्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वादित्यर्थः, आधारता तु समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे दधि, वने सिंहनाद इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

* कारणेन कालः ॥ २६ ॥ *

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिशेष्यानुषङ्गः, कारणेनेति भावप्रधानो निर्द्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारत्वं कर्म्मणः कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं पञ्चमाध्यायः ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—●○—

* बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्माधर्मौ च "स्वर्गकामो यजेत" "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिविधिनिषेधबलकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तत्प्रामाण्यञ्च वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतःप्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्, वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः, न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथासिद्धिः, "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादाविष्टसाधनतायाः कार्य्यताया वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्, तेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ॥ १ ॥

* ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ *

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाक्षिपति यथा लोके लम्बकर्ण-दीर्घनास-कम्बुग्रीवादिनामकरणम् ॥ २ ॥

* बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥ *

प्रकारान्तरमाह ।

"स्वर्गकामो गां दद्यात्" इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं यद्दानेष्ट-

साधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो भावार्थं दानमुपलक्षयति ॥ ३ ॥

* तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्रहपदं च विषयां श्रुतिमुपलक्षयति तेन भूम्यादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसारचर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुरनिष्टसाधनताबोधिकाः नचेष्टानिष्टसाधनते अर्वाचीनपुरुषबुद्धिगोचरो भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

* आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ *

इदानीं "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति जैमिनीयं सूत्रं संवादयन्नाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मान्तरे यौ सुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरकारणत्वात् एवञ्च समानात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यधिकरणाभ्यामन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत, ननु नायं नियमः पुत्रेष्टिपितृयज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेण कृतस्य श्राद्धादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः पुत्रेष्टेः पुत्रे फलश्रवणात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्विपुत्रकत्वस्य च फलस्य पुत्रपितृगामितया सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात् पितृयज्ञादेः पुत्रतेजस्वितादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरवपराहतत्वात्, अस्तु तर्हि पूर्वं फलं कर्तरि, स्वर्गस्तु पितरीति चेन्न व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यनियमात् अन्यथा श्राद्धानन्तरं मुक्ते पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, न स्यादिति चेन्न मुक्ते पितरि श्राद्धादपि श्राद्धात् फलं न स्यादिति वक्तव्यत्वात् मैवं "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इत्यस्योत्सर्गत्वात् क्वचिद् बलवता बाधकेनापोद्यत्वात् प्रकृते च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सत्यतिप्रसङ्ग इति

येन तादृशश्रुतेर्वार्तिप्रसङ्गनिराकरणात् । यत्तु भक्ष्याहारादौ स्वर्ग-श्रवणमेव फलं तत्र यदुद्देशेन क्रियते तद्गतमपि फलं भवतीति यत्तूक्तं तन्न स्वर्गे बाधकाभावात् बाधकाभावसहितोत्सर्गस्य नियम-त्वात् रागादीनामुपकारकत्वानुष्ठानानामापत्तेः परद्वारैव तत्तत्कर्मणां जनितफलस्याद्दृष्टानुष्ठानसम्भवात्, सम्यगनुष्ठानाक्रमपरिपाकस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरूपे च फले नियम एव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेण तत्कर्माभिधानात्, वृत्तिकारास्तु "वाचस्पतिमिश्रम्" इत्यादिनियम एव पितृादीनान्तु यत् फलं तच्छ्राद्धादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाशी-र्वादानुभावात्, "अतापीतो पितरो भूयासुः" इति पितृपक्षे पुत्रे दौ तु सन्तुष्टानामृत्विजामाशीर्दानात् "तेजस्वी वर्चस्वी ब्रह्मवर्चसी पुत्रो भूयात्" इत्यादेः, आङ्गिरसमन्त्रपाठादिव सर्पदष्टस्य विषापहर-णमित्याहुः ॥ ५ ॥

* तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ *

अदुष्टानां यथाशास्त्रमनुवर्तमानानां भोजनात् प्राणानामाशीर्दानात् तत् फलं न तु दुष्टानां पापत्वेन निषिद्धानामपि कुण्डगोलकप्रभृती-नामित्याह ।

तदित्याशीर्दानफलं परामृशति दुष्टा ब्राह्मणाः पापानधिकारिणो यत्र श्राद्धे भोजयन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः श्राद्धफलमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ *

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्ममात्रोपलक्षणम्, तेन निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

* तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ *

न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य श्राद्धे निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावः किन्तु पापमपि भवतीत्याह ।

तत्र निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् एक-पङ्क्तिभोजनसहशयनसहाध्ययनादिसम्बन्धात् दोषः पापमित्यर्थः ॥८॥

* तददुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥ *

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदुष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे श्राद्धे भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

* पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ *

ननु सत्पात्रासन्निकर्षे यत्र श्राद्धदानादौ प्रथमं दुष्टा एव निमन्त्रिताः क्रमेण तु सत्पात्रप्रतिलम्भे किं विधेयमित्यत आह ।

श्राद्धे प्रतिग्रहे वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्त्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत् "न निमन्त्रितान् प्रत्याचक्षीत" इति तु सत्पात्रपरम्, निन्द्यांस्तु निमन्त्रितान् द्रविणदानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

* समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ *

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न लभ्यन्ते श्राद्धदानादौ तत्राह ।

समे स्वसदृशे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदुष्टे पात्रे श्राद्धदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः । विशि-ष्टानां परं त्यागो न त्वदुष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥ ११ ॥

* एतेन हीनसमविशिष्टधार्म्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

श्राद्धे दानादौ च सम्प्रदानसाद्गुण्येन धर्मोत्पत्तिम[illegible] तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति ।

यथोत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिग्रहे, समादपि, स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्म्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्मात् यत्र धनस्यादानं प्रतिग्रहः । इतिकारात्तु परस्वादानं चौर्य्यादिना

परस्वहरणं प्राप्तकालं तथाच श्रुतिः "शूद्रात् सप्तमे, वैश्यादष्टमे क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंशये" इति, क्षुधापीडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त दिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्यापहारः कार्य्यः, एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य क्षत्रियात्, प्राणसंशये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥१२॥

* तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ *

न केवलं प्राणसंशये परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशायामपहर्त्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां वधोऽपि कार्य्यो न तावता धर्महानिरधर्मप्रादुर्भावो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो वधः कार्य्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

"कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्" इति ॥ १३ ॥

* हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ *

नह्यविशेषेणैव परस्य वधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्माद्धीनः परो भवति योऽपहर्त्तुं न ददाति तस्य शूद्रादेस्त्यागो वधः ॥ १४ ॥

* समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ *

समम धिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन एवोपवासादिना त्यागोऽवसादः कर्त्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो वध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ *

ननु किं स्वापेक्षया यदि विशिष्टो भवति विरोधी तदा तस्यापि वध एव कार्य्यः, नेत्याह ।

Digitized by Google

स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि स्वात्मन एव त्यागो विशेषः प्राणसंशये स्वस्य प्राणत्यागस्याऽभिप्रायात् न तु ब्राह्मणं हन्यादित्यर्थः । इत्याह्निकपरिसमाप्तौ ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

*** दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥ ***

एवं पूर्वाह्निके वैदिकी प्रमा गुणजन्येति तदुत्पत्तौ गुणाभिधानम्, "शास्त्रचोदितं फलमनुष्ठातरि" इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणेऽपि प्राणबाधायामुत्पत्तिः कस्याञ्चिदवस्थायामित्यस्य विवेचनञ्च कृतमधुना "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः" इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासुर्विशेषतो धर्मोत्पत्तिपरीक्षायां वर्त्तिष्यमाणायामाह ।

दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र दृष्टं प्रयोजनं नोपलभ्यते तत्राऽदृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यद्वा अभ्युदयायेति चतुर्थी प्रथमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद्धि यदि योगजं तदाऽभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः यदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा दोग्धि पचतीत्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्यादिक्रिया च विलम्बभाविफला, तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यःफलिका न भवति तादृशस्य फलस्यानुपलब्धेः । न च धार्मिकतया

स्नानाचामादिकमेव फलम्, सच्छनं ब्रह्मचर्य्यादि चरतां तत्फलानुद्देशात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तच्चाशुतरविनाशिन्याः क्रियाया न साक्षादित्यान्तरालिकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वं पर्य्यवस्यति ॥ १ ॥

* अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥ *

अदृष्टफलानि कर्माणि परिसङ्ख्यष्टे ।

अदृष्टायेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणाय फलाय वा एतेनादृष्टफलकश्रौतस्मार्त्तसकलकर्मोपसंग्रहः, तत्राभिषेचनं स्नानं "गङ्गायां स्नायात्" इत्यादिविधिविधेयम्, उपवासः "एकादशीमुपवसेत्" इत्यादिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्य्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमहानाम्न्यादिव्रतार्थः, वानप्रस्थं वयःपरिणामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो राजसूयवाजपेयादिः" दानं "गां दद्यात्" इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् "प्राचीनप्रवणे यजेत" "प्राङ्मुखोऽन्नादि भुञ्जीत" इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं श्राद्धादौ मघादि, मन्त्रः आपोहिष्ठेत्यादिः, कालः "मासि मासि वोऽशनम्" "अमावास्यायामपराह्णे दद्यात्" "ग्रीष्मे पञ्चतपाः" "वसन्तेऽग्नीनादधीत" इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्णाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानम्, तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, श्रद्धा स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

* चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ *

एवं धर्मसाधनमभिधाय अधर्मसाधनमपि सङ्क्षिप्याह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यद्धर्मसाधनं तत्तावत् पूर्वसूत्रे चोक्तमिति शेषः । उपधाः भावस्य श्रद्धाया दोषाः अनुपधाः श्रद्धाया भाव-

ज्ञादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि यथाक्रमं ज्ञेयानि उपधा-पदेनाधर्मसाधनानि यथाऽनुपदं वक्ष्यन्तीति ॥ ३ ॥

* भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ *

उपधानुपधे व्याचष्टे विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रमादोऽत्रज्ञानमदमानादयोऽप्यन्तरयो भाव-दोषा उपधापदेनोच्यन्ते, यथा मनःप्रसादो दैशिककर्मानुष्ठानाध्यवसाय इतिकर्तव्यतापरिच्छेदश्चानुपधा, तद्देतयोर्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्व-मुक्तम् ॥ ४ ॥

* यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-च्छुचि ॥ ५ ॥ *

शुच्यशुचिनी चोपधानुपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इष्टं श्रुत्वा स्मृत्वा च यद्रूपादिकं विहितं वस्तु द्रव्यस्य तत्तथा तत्र रूपम् "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" "श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रोदकसिक्तम्, अभ्यु-क्षितं विना मन्त्रमुदकसिक्तं यच्चाराध्यायतो लब्धं तच्च "याजनाध्या-पनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्" इत्यादिनियमविधिबोधितम्" ॥५॥

* अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ *

अशुचिमाचष्टे ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्श-ममन्त्रप्रोक्षितमनभ्युक्षितं निषिद्धत्वाभ्युक्षितं वा अन्यायागतम्, कलिवर्जितन्यायागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥ *

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं न्यायार्जितञ्च भक्ष्यमपि कालदुष्टं भक्ष्यमशुचीत्यर्थः ॥ ७ ॥

Digitized by Google

*** अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ ***

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्य्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् "हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचामेत्" इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्, नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः, कुत इत्यत आह अर्थान्तरत्वाद्यमस्य भोजनादर्थान्तरं यतो यमः, तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिस्तस्मिन् सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

*** असति चाभावात् ॥ ९ ॥ ***

ननु यममात्रमेव तन्त्रं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति चाभावादभ्युदयस्येति शेषः तथाच यमो भोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्मणां यमनियमौ सहकारिणौ ॥ ९ ॥

*** सुखाद्रागः ॥ १० ॥ ***

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारित्वमभिधाय दोषं सहकारित्वमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

स्रक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायते अहिकण्टकादिजन्मनो दुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्तकत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् "प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" इति ॥ १० ॥

Digitized by Google

* तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ *

ननु सुखदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयोर्नाशे कथं तौ स्यातामत आह ।

रागद्वेषौ भवत इति शेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमलभमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदष्टस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं "तन्मयत्वं तत्प्रकाशो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा" इति ॥ ११ ॥

* अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ *

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागद्वेषाविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि कञ्चित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तज्जन्माननुभूतकामिनीकस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः अननुभूतभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युन्नेयम् । न च प्राग्भवीयः संस्कार एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥ १२ ॥

* जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ *

सहकार्य्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनिष्पादकमदृष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्मविशेषः एवं पारावतादीनामुत्कटे रागः । तथा महिषजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषः, सारमेयाणां शृगाले, नकुलानां भुजङ्गमे इत्याद्युन्नेयम् ॥ १२ ॥

* इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ *

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि परिसङ्ख्याय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेणाह ।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम्। तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम् "प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः" इति वागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हितमिति पुण्या, असत्यमप्रियमहितमिति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचारणमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या चेति ॥ १४ ॥

* तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगो जन्म अपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इत्युच्यते। विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणलक्षणः तथाचायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्यानरञ्जरोभाव इति वैदिकी संज्ञा ॥ १५ ॥

* आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥ *

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य यत्र च पर्यवसानं तं मोक्षं निरूपयितुमाह।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो भवतीत्यर्थः तत्रात्मकर्माणि तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासो निदिध्यासनमासनं प्राणायामः शमदमसम्पत्तिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेहान्तरोपभोग्यपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञानं तदुभोगानुबन्धनानादेहनिर्माणं तत्रोपभोगेन प्रत्ययो रागद्वेषलक्षणदोषतुषारदग्धधर्माधर्मयोरनुत्पा-

दात् प्रत्ययाभावे जन्मापायाद्दुःखापायलक्षणोऽपवर्गस्तत्र षट्पदार्थी-तत्त्वज्ञानमाद्यमात्मकर्म ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं षष्ठाध्यायः ।

—————

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया भोगसाधनतया चोत्पत्तितः प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्टस्यापि परस्योपयोगित्वेन च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान् परीक्षिषुस्तेषामुद्देशं लक्षणञ्च स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणास्त इत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश कण्ठरवेणोक्ताः चशब्दसमुच्चिताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गुणा उक्ताः, तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्य्यासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

* पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च ॥ २ ॥ *

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमाह्निके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, पाकजगुणपरीक्षा,

Digitized by Google

वत्त्वगन्धनेबहुवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि, तत्र रूपादीनामनित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वायन्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारो गुणा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अनित्या एव, तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वारो गुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

* एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ *

रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपलभ्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां नित्यद्रव्याश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । इत्तिकृतस्तु नित्येष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रश्लेषमनुत्याय पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगान्नाश इति व्याचख्युः ॥ ३ ॥

* अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥ *

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विविनक्ति ।

आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः, तैजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ, वायुपरमाणौ स्पर्शो नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्त्तमानानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः यद्बुद्ध्यादीनामिवेश्वरत्वकारेण गुणान्तरप्रादुर्भावो रेत्वन्तरं सूचितम्, यद्धि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादुर्भावोऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संस्कारादिः, आप्यतैजसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्तदा तदारब्धेष्वपि द्व्यणुकादिक्रमेणाप्याद्यवयविष्वपि पूर्वविजातीयं रूपाद्यनुभूयेत नहि शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसोर्भवेत् शीतोष्णस्पर्शविजातीयौ स्पर्शौ, उष्णं जलं शीतो वायुरित्यादिप्रतीतिस्तु पार्थिवद्रव्यमेवेति भावः ॥ ४ ॥

* अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ५ ॥ *

पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाव्यानित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाप्यादिष्वेवाह ।

आप्याद्यवयविरूपादय आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ *

ननु पृथिव्यामवयविरूपायामपि रूपादयोऽग्निसंयोगादेवोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्रनाश्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः तथाच कपालरूपं कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव रूपत्वमुपाधिरिति चेत् इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति-प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुगतोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिश्चात्र चक्षुस्तच्चातीन्द्रियं ग्राह्यत्वञ्च प्रत्यक्षविषयत्वं तदप्यचाक्षुषं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्च चाक्षुषत्वात्, चक्षुःमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति चेन्न चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी च जातीरूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादिव्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, धावल्यादिसम्भेदाभावक्षणात् तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रतीतेश्च, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकृतेति वाच्यं समवायस्य तत्रानुभवात् तस्य नित्यत्वाच्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं वक्तुं नाशाप्रसक्तेः समवायानित्यत्वेनैव तत्राप्यन्यथासिद्धेः सुवचत्वात्, ननु नीलपीतादयो गुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणोरभेदादिति चेन्न

रूपं घटः सर्वो घट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न मतुब्लोपा-द्भेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथ-ञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेश-बलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रव्य-मानयेत्, अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधि-करण्यानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-त्रासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्म-त्वादत्यन्ताभावत्ववदिति चेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीति-बलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथा-प्रतीतेरभावात् । तदेतद्रूपं पृथिव्यां नानाप्रकारकम्, पाथसि तेजसि च शुक्लमेव, क्वचित् पटादौ च चित्रमपि रूपमधिकम् अन्यथा तद-चाक्षुषत्वापातात् रूपवत एव चाक्षुषद्रव्यत्वात् न च विजातीयरूपै-रूपानारम्भः, नीलपीतादीनामारम्भे रूपत्वेनैव साजात्यस्यापेक्षित-त्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापत्तेरुक्तत्वात् न चावयवरूपोपग्रहेणैवा-वयविग्रहः अवयवानामपि चित्रतया नीलरूपत्वप्रसङ्गात् यत्र वा पाकात् परमाणुषु चित्रं रूपं तत्रैव तत्परम्परारब्धपटादौ चित्ररूपो-पत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित्र इति वाच्यं हरीतक्या नीरस-त्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं गन्धोऽपि न चित्रः सौरभासौरभवदवयवद्वयस्यानारम्भकत्वात्, कर्क-ट्यादौ क्वचिदवयवे तैक्तं क्वचिन्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्कट्या-मिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे तैक्ताभावात्, तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्षणक्षुभितरसनाग्र-वर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कदाचिन्मुखमपि तिक्तायते, हरीतक्यामपि कथमिदं न रीतिरिति चेन्न तदवयवेषु कषायमाधुर्य-लवणादिनानारसानुभवादित्यलं पल्लवेन । तच्च रूपं नयनसहकारि, नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तमसश्च कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावग्रह एव

रूपस्य नयनसहकारित्वात् विषयालोकचक्षुषां त्रयाणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोजकानि। रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसनेन्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः ताहृशजातिमत्त्वम् रसत्वं सोऽयं जीवनपुष्टिबलारोग्यहेतुः रसनसहकारी. रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः। घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम्। एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजातिमान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं द्रव्यत्वग्रहणशक्तिपोषकम् अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् त्रिविधः। इदानीं प्रसङ्गात् पाकजप्रक्रिया चिन्त्यते। तत्र कार्य्यकारणसमुदाय एव पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशापररूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः, अत्रेदं तत्त्वम् आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वह्निना नोदनादभिघाताद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागेनारम्भसंयोगनाशे द्रव्यनाशावश्यम्भावात्, दृश्यते हि स्थाल्यामाहितानां तण्डुलादीनामधःसन्तापनमात्रेण भङ्गनाशस्तदानीमेव नाशः, चीरनीरादीनाञ्चात्यन्तसुस्पष्टता, तथाचापाके वह्निज्वालाजालाभिहतानां द्रव्याणामवस्थानमिति महती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यानाशस्तदा मध्यभागे पाकानुपपत्तिः न हि दृढतरावयवान्तरावष्टब्धे मध्यभागे तेजःसंयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच स्थाला अवयवाः अवयवी च रक्त इति सन्देहस्यम्। ननु वह्निदृष्टस्वेवावयविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्तर्निहितानां तैलघृतादीनां स्यन्दनं उपपद्यते, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः स्यादेवेति चेन्न मूर्तानां समानदेशताविरोधात् अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगासम्भवात्। ननु यदि द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वोत्पन्नस्यापि आपाकादौ घटादेस्तादवस्थ्येन

दर्शनं, घटादेरुपरि निहितानां शरावोदञ्चनादीनां तथैव दर्शनं घटादिस्फुटने हि तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन्त एवापाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानामधिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यापाकोत्तीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिचिह्नविलोपो वा कथं न भवेत् तथावयविन्येव पाक इति चेत् नैवं सूक्ष्मेऽपि च घटादौ छिद्रतरलतरेषु विभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्यनाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सहन्ते । तथापि घटादयो न नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवमात्रेण कार्यावस्थानसम्भवादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवयवावस्थानयोग्यस्य घटादेः स्वल्पेष्ववयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्स्यते इति तेषामुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्कोचविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिमतेन तत्परिमाणमेव नश्यतीति चेन्न परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदलनस्थले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्मते तन्नाशस्याप्यनुपपत्तेरिति दिक् । येषां मते द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च विभाग एकस्यैवावयवक्रियया जन्यते तेषां द्व्यणुकनाशमारभ्य नवक्षणे द्व्यणुकान्तरे रूपाद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि वह्निनोदनात् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके केवले परमाणावग्निसंयोगाच्छ्यामादिनिवृत्तिः श्यामादौ निवृत्ते अन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादावुत्पन्ने परमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्ततः परमाण्वन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरुत्पन्ने द्व्यणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव क्षणाः यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिक्षण एव क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा, यदि तु

पूर्वक्रियानिवृत्त्यनन्तरकाले क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा दश क्षणाः, विभागज-अविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजो विभागस्तदा दश क्षणा यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागान्तरं जन्यते तदैकादशक्षणा प्रक्रिया, तथाहि द्व्यणुकनाशविभागजविभागाविशेषकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशश्यामादि-निवृत्ती, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती, उत्तरसंयोगेन विभागजविभाग-क्रियानिवृत्ती, ततो द्रव्यारम्भानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्ततो द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्रव्योत्पत्तिः, उत्पन्ने द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दश क्षणाः, यदा तु द्रव्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्यते तदैकादशक्षणा एकादश क्षणाः तथाहि द्रव्यविनाशजतो विभागजविभागश्यामादि-निवृत्ती तत उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती ततो विभागजविभागकर्मणो-र्निवृत्तिस्ततः परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व-संयोगनिवृत्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः द्व्यणुकोत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्ति-श्चेत्येकादश क्षणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रियोपरमविवक्षया-देवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया चिन्त्यते तदा द्व्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरूहनीया विस्तरस्तु तत् कणादरहस्ये ॥ ६ ॥

* एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ *

पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं साधयितुमाह ।

पाकजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्य्यत्वे सतीति विवक्षितं तत्रैवं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगासमवायिकारणकाः कार्य्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठाद्विशुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादिवच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभागजशब्दे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तकारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च

तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पक्षधर्मताबलात् सिध्यति ॥ ७ ॥

* अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥ *

रूपरसगन्धस्पर्शविवेचनेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वसिद्धत्वेन सङ्ख्यायाश्च विप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशक्रममतिक्रम्य सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं परिमाणपरीक्षामारभमाण आह ।

नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्याय-मुपलक्षयति उपलब्ध्यनुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः "येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः" इति न्यायेन, तथाचाणोरनुपलब्धि-रिति लभ्यते तदेवं स्थूलो नीलः कलश इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणु-पर्यन्तं परिमाणमनुमीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वतन्त्र प्रमाणतया परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चीयते यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महान्तमानये-त्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रमेयसंप्रतिपत्ती विरुध्येयाताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति, मानव्यव-हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यचाक्षुषकारकारणविषयनिष्ठसामान्यगु-णत्वं वा महत्त्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो न तु पल-सङ्ख्यादिव्यवहारः, तच्च परिमाणं चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्व-त्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्त्तिनी परमाणुत्वपर-मह्रस्वत्वे परमाणुवर्त्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्त्तिनी त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति, बिल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदि-क्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः, आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले, बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्या-भाव आमलके, स च गौणत्वोभयतामित्याहु भक्तिमद्वाच्यः, दीर्घ-

त्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्त्तेते, इत्येके, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे, महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सु वर्त्तुलं त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणवशाद्वर्त्तुलत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

* कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ *

इदानीं परिमाणकारणानि परिचष्टे ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते इति सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तत्र बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपग्रहो नियामकः, एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात् यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्ड आरभ्यते तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं "द्वाभ्यामेकेन सर्व्वा" इति । प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति वचनात् । ९ ॥

* अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ *

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षसिद्धान्महतः परिमाणाद्यद्विपरीतं तदणुपरिमाणमित्यर्थः । वैपरीत्यञ्चाप्रत्यक्षत्वात् कारणवैपरीत्याच्च, महत्त्वे हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वस्येश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यञ्चात्रापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

Digitized by Google

* अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च ॥ ११ ॥ *

इदानीं कुवलामलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन बिल्वापेक्षया कुवलमणु कुवलापेक्षयामलकं महत् आमलकापेक्षया बिल्वं महदिति तावद्व्यवहारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्राभावात्, अणुत्वं हि कार्य्यं द्व्यणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति, कुवलादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलाद्यवयवेषु भावात् सद्भावात् विशेषाभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणवृत्तित्वस्य कुवलाद्यवयवेष्वभावादसद्भावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एककालत्वात् ॥ १२ ॥ *

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह।

महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसद्भावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥ १२ ॥

* दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ *

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्व एव कुवलामलकबिल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्ल एव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

* अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥ *

ननु महत्परिमाणमितिव्यवहारबलान्महत्त्वे अपि परिमाणे

महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति भासते तत् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ *

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः तथा चाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽणुत्वमहत्त्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥ *

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तो गुणाः अणवो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति भावः ॥ १६ ॥

* एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ *

अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥ १७ ॥

* अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्त्तमानमाश्रय-नाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परि-माणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावश्यकत्वात् न हि पर-माणुद्वयसंयोगनाशाद् द्व्यणुके नष्टे तदाश्रितस्य त्रसरेणोस्तदाश्रितस्य चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभि-ज्ञेति चेत्, सैवेयं दीपकलिकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात् । प्रदीप-प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैव ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परन्तूत्पादविनाशशालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

* नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ *

तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्या-दिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विना-शकाभावात् ॥ १९ ॥

* नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ *

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम् "अन्यत्र पारिमाण्ड-ल्यादिभ्यः" इति ॥ २० ॥

* अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥ *

ननु कुवलामलकादिषु समिदिक्षुप्रभृतिषु च व्यवह्रियमाणमणुत्वं ह्रस्वत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमार्थिकयोस्तयोः किं प्रमा-णमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवलामलकादावणुत्वज्ञानं समि-दिक्षुप्रभृतिषु ह्रस्वत्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्वह्रस्वत्व-योरभावात्, सर्वैवाप्रमा प्रमापूर्विकैव भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिभि-

Digitized by Google

रभ्युपगमात् तथाच सत्वमनुत्कर्षाणां सत्वस्य कुत्सत्वानामनुमेयमिच्छयं: एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगो मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये अणुत्वकुत्सत्वे कश्चिदवश्यं मन्तव्ये ॥ २१ ॥

* विभवान्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥ *

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानं परममहत्त्वमनुमापयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रे च युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग एव नानाकाशकल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः। आकाशस्य प्रदेश इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिबन्धनो भाक्तः भक्तिश्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथात्मेति यथाकाशं विभवात् सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् क्रिया नोत्पद्येत व्यभिचारस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रियाजनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरेणानुपपन्नेत्यात्मापि व्यापकः स च नाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति भावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाणवणुत्ववत् एवमाकाशादौ परमदीर्घत्वं परमाणुषु च परमह्रस्वत्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

* तदभावादणु मनः ॥ २३ ॥ *

ननु मनो विभु सर्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञानाद्यसमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोः साहचर्य्येण मनोऽपि किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वस्याभावादणु मनः सकलमूर्त्तसंयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयौगपद्यं स्यात् तथाच

व्यापक्त्वो न स्यात्, अनुमाने तु मनो यावत् सिद्धं तावदाश्रयासिद्धे मनःसिद्धिदशायान्तु धर्मिग्राहकमानबाधिते । ननु विभवाभावादेवं नाणुत्वं सिध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापक-त्वसाधनात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः एक-स्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाद्विःस्पर्शत्वेनानारम्भकत्वाच्चेत्यादियुक्ते-रणुत्वसिद्धेरिति भावः ॥ २३ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ *

दिशः परममहत्त्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलद्वीपवर्त्तिपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्ययरूपैः सकल-मूर्त्तनिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहत-त्वात्, कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-धिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ २४ ॥

* कारणे कालः ॥ २५ ॥ *

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययकारणे द्रव्ये काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः । यद्वा इदानीं जात इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं कालस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायस-मवायिकारणप्रत्यासत्तिनियमात् । यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानव्यव-हारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यद्वा क्षणलवमुहूर्त्त-यामदिनाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिव्यवहारकारणे द्रव्ये काला-

स्येति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् कालः सार्वत्रिक इति परसमयानु तस्य नानात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्रतिहतेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्या-द्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

---

* रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ *

द्वितीयाह्निके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अनेकमात्र-वृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धपरीक्षाप्रकरणं विशेष-गुणरहितविभुसंयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं सम-वायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति तत्र महत्त्वैकार्थसमवायाधीनं सङ्ख्यादीना-मपि प्रत्यक्षत्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं सङ्ख्यां पृथक्त्वञ्च परीक्षितुमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेका-दिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेष-णजन्या, तच्च विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्, न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्यूना-नतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ता-ऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलशत्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषण-मतं युक्तम्, घटस्वरूपाभेदस्य देवत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्,

Digitized by Google

स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूयस्तमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिचतु-रादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

* तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ *

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः, अपकृष्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं स ह्यपोद्धारः, तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च, नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमितिवद्भिन्नमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवतीतिप्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दण्ड-वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं शब्द-विशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः, अत एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते घटे श्यामाद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामा-नन्तरं रक्ततादशायामपि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्य-निरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सन्मात्रवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्र-वृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥ २ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमह-त्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ *

नन्वेकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वे-ऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथै-कत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः ।

"कर्मभिः कर्माणि" "गुणैर्गुणाः" इत्यपि दृष्टान्तसूत्रद्वयं पूर्वदृष्टान्तसूत्रेष्वेकवाक्यतापन्नमेवात्र प्रतिभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न महती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ *

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेवैकत्वं न गुणादिष्वित्यत आह ।

सर्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यत्वात् कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यास्तेषां भावो निःसङ्ख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानि, सङ्ख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते न वा कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितश्च सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ ४ ॥

* भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ *

तर्हि कथमेकं रूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे च ज्ञानमिति शेषः अबाधितपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपाभेद एव च भक्तिः न च तदेवैकत्वमुक्तोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

* एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥ *

ननु द्रव्येष्वप्यनेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वचिन्नाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगो भाक्तः मुख्यपूर्वकत्वाद्भक्तेः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्रमापूर्वकत्वाद्भ्रमस्य, प्रमितं ह्यारोप्यते नाप्रमितम् असत्ख्यातेर्निरासात् अन्यथाख्यातेः साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

*** कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ ***

कार्य्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एवैकत्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्वस्मादेव स्वं पृथगिति सम्भवति, न हि पटे पाद्यमाने प्रत्येकं तन्तूनामाकर्षे तद्भिन्नः पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भिन्नतयोपलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्यानुपलम्भात् घटोऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं "नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः" इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रसङ्गान्निराचिकीर्षुराह।

कार्य्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह एकत्वाभावाद्भेदाभावात् तर्हि यदेव कार्य्यं तदेव कारणं तन्तवः पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि माषःकार्षिकामापि इति प्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दारा इति प्रयोगादिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः माषःपरमाणौ तु प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके गन्धस्याभाव्यभिदमपर्य्यनुयोज्यमित्यपरे न च एकाकारतयावस्थितास्तन्तवः पटव्यपदेशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्त्तुमीषते, न वा कार्य्यं कारणञ्च द्वयमप्येकपृथक्त्वाश्रयः परस्परावधिकत्वप्रतीतेः, कुत इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात् एकपृथक्त्ववैधर्म्यं तदभावात् कार्य्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात् तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्वलौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनोपलम्भः, अत्यन्तसारूप्यात् क्वचिच्छिन्नपटादौ भेदोपलम्भोऽपि सङ्ख्यापरिमाणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

*** एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ ***

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह।

अनित्ययोः सङ्ख्यापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्व्याख्यातं तदनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्येषां सङ्ख्यापृथक्त्वा-

नापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरूपस्पर्शयोः कारणगुण-
पूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः। अर्थादनेक-
द्रव्या द्वित्वादिका परार्द्धान्ता। इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च
तत्समानाधिकरणञ्च द्विपृथक्त्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्य्यन्तम्। तदयं
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः। समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययो-
श्चक्षुःसन्निकर्षे सति तद्गतैकत्वसङ्ख्ययोर्यत्सामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विक-
ल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तया तयो-
र्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्सामान्यं द्वित्वत्वं तदा-
लोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया
विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदग्रिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धि-
विनाशाद्विनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते,
ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः। तदयं संक्षेपः उत्प-
त्स्यमानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
एकत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्व-
गुणोत्पत्तिस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं
ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य
संस्कारपर्य्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापे-
क्षाबुद्धितो विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसा-
मान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्ट-
द्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्वेति। नन्वेकत्वज्ञा-
नात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामग्रीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने
सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशात्
तदग्रिमक्षण एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण
एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न
द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेरविशिष्टज्ञानजनक-
त्वनियमात् फलबलेन तथाकल्पनात्, ननु तथापि स्वजनितसंस्कारे-
णैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्व-
क्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजन-

Digitized by Google

कत्वात् न हि केवलो गुणः क्वापि ज्ञायते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणग्रहणात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्त्तमानारम्भाविनी विशिष्ट-प्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषण-ज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षोऽपि लभ्यते तदा पूर्वक्षणे तत्रापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्त्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेना-भ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञान-जनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञानवि-षयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न व्यावर्त्त्य-व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणन्तु तद्व्य-धिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकसत्ता तदा काको विशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो वर्त्तेतेति चेन्न विशिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशे-षणं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्भा-नन्तु तत्रापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्य्याः । एवं द्वित्वोत्पत्ति-विनाशवत्त्रित्वोत्पत्तिविनाशावप्यूहनीयौ । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशना-श्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद् यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणो-त्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्य-ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्य्यकारणसमानभावाभावात् यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मापेक्षा-बुद्ध्योर्यौगपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः, तद्यथा अवयवकर्मापेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्ती संयोगनाशद्वित्व-

सामान्यज्ञाने द्रव्यज्ञानापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं सामर्थ्यग्रहात्, इयञ्च प्रक्रिया ज्ञानयोर्वध्यघातकपक्षे परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः। ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामग्र्यौसाम्ये कथं कार्यवैलक्षण्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तथापि कारणचिन्ताया अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानुपलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽस्तु तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भकस्यापि सामग्र्या कदाचित्त्रित्वं चतुष्ट्वोत्पद्येतेत्यनियमप्रसङ्गः। अत्रोच्यते प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तुल्यया सामग्र्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्, प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात् यद्वा शुद्धयाऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वघटितया त्रित्वमिति नैवम्, शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथा च गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः। सेनावनादौ नियतापेक्षाबुद्ध्यभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसङ्ख्येति श्रीधराचार्याः। एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्य संशयो न स्यात् न स्याच्च महती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः। अत्रैवमालोचनीयं त्रित्वादिपरार्धपर्यन्ता सङ्ख्यैव बहुत्वम्, तद्भिन्नं वा सङ्ख्यान्तरम्, नाद्यः सेनावनादावपि शतसहस्रादिसङ्ख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादिविलक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथा च प्रतिनियतैकत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यैव बहुत्वं शताद्यभिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु ब्रूमः त्रित्वादिसमानाधिकरणं सङ्ख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहवस्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति, यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकसमाधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा भूत-

फलान्यानयामीति प्रश्ने बहुवचनावधारणीयमर्थं किं विशेषजिज्ञासयेति, एवञ्च द्वित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्ट्वमेवमुत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वसङ्ख्याविशिष्टत्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु सङ्ख्यान्तरं संशयस्तत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्समानाधिकरणञ्च पृथक्त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वत्रित्वादिसमानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादिनेति चेन्न घटात् पटकोटौ पृथगिति द्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वाप्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रतीतेरिति वैषम्यात्, न चैवं द्विपरत्वापत्तिः द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे परस्परावधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ नीलाविति वदुपपत्तेः समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाभावेऽपि दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य भेदेन भिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवात्, मिलितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलितयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् द्रव्यातिरिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्भूयारम्भकत्वादर्शनात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या तु बहवस्तन्तुतुरीसंयोगा एकं पटतुरीसंयोगमारभन्त एवेति दिक् । द्वित्वादिविनाशवद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्यूहनीयः ॥ ८ ॥

* अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः ।९। *

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्याणि च, अवयवसंयोगेषु द्रव्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रचये परिमाणविशेषः भेर्याकाशसंयोगे शब्द इत्याद्यूह्यम् । न चाविरलोत्पत्तिरेव संयोगः, क्षणभङ्गपरिणामयोर्निरासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स चान्यतरकर्मजः । क्रियावता श्येनेन निष्क्रियस्य स्थाणोस्तदभियुक्तक्रियारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पुरु-

देशसंयोगः, उभयकर्मजः मेषयोर्मल्लयोर्वा प्रत्येकं कर्मोत्पन्नाभ्या-
मुभाभ्यामेव तज्जननात्, तृतीयस्तु कृतिजसंयोगाज्जातसंयोगः, स
चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पटवीरणसंयोगः,
क्वचिद्द्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा द्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य
द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, क्वचित्तु
बहुभिरपि संयोगैरेकः संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य
दशसंयोगा एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरेक-
स्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते यथा पार्थि-
वाप्ययोः परमाण्वोः द्व्यणुकानारम्भके संयोगे जाते पार्थिवे परमाणौ
पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आप्ये च परमाणावाप्यपरमाण्वन्तरेण, द्व्यणुक-
द्वयारम्भकं संयोगद्वयमुत्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां समानकालीनाभ्यां
द्व्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः
संयोग उत्पन्नस्तेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यद्व्यणुकेनैकः संयोगः आप्य-
परमाणुना पार्थिवद्व्यणुकेनापरः संयोगो द्व्यणुकयोरुत्पत्त्युत्तरक्षण-
कालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन कार्य्याकार्य्यसंयोगयोरवश्यं
जननात्, मूर्त्तविभुनोरन्यतरकर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः कार-
णाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसंयो-
गात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो न भवति
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विघातात् एवञ्च सति
विभागोऽप्यजस्रं स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्विरोधिनोर-
विनश्यदवस्थयोरेकत्रानुपपत्तेः, किञ्च संयोगं प्रति प्रयोजिका युत-
सिद्धिः न च विभुनोस्तत्सम्भवः सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति-
मत्त्वं युताश्रयाश्रयित्वं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणा-
द्विभागादाश्रयनाशादपि क्वचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो-
रवयवेंऽशौ कर्म जायते तेनांश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभागादारम्भक-
संयोगनाशस्ततस्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्वयं
चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति, केचित्तु तन्त्ववयवकर्मणा यदा
तन्त्वारम्भकसंयोगनाशः क्रियते तदा तदनन्तरे कर्मोत्पन्नत्वात् आश्रय-

नाशविभागाभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तन्नानुपपन्नं समवायिकारणनाशक्षणे विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्य्यसमकालस्थायित्वनियमात् स चायं संयोगो द्रव्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्मारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी तथैवानुभवात् शाखामात्रावच्छेदेनापि महति न्यग्रोधतरौ वर्त्तमानः कपिसंयोगः, न्यग्रोधतरौ कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदकानैकान्त्यथाविद्धौ परमाणुवृत्तिरापद्येत तथाच नोपलभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्त्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदका श्चिन्तनीयाः ॥ ९ ॥

* एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ *

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च, श्येनकर्मणा स्थाणुश्येनविभागः, संयुक्तयोर्मल्लयोर्मेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभयविभागः, स चायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति, विभागे जननीये आश्रयः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति चेन्न स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्, विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभागभेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्य्यविभागभेदाच्च, तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागो यथाऽङ्गुलितरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात्, अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भावत्वस्य गुण-

कर्मणोरपि भावात् अवान्तरमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्, संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डबादरयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत्संयोगनाशस्तचेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थाभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्, स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः, कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां स्वस्वकर्मणा तत्संयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः, त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्, व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं व्युत्पादके न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चोपकृष्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं पश्यामः न च दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगहस्ततरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः, तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात्,

कारणद्रव्यविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न सम्प्रत्ययः यतो वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन द्रव्यान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः समं तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात् न चाकुल्यासुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदा-काशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा द्रव्यान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते, द्रव्या-रम्भकसंयोगाविरोधिनः सततमपि विभागानेकं कर्मारभतां यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगा-विरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भक-संयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात्, ननु कर्मणो वैचित्र्यमावश्यकं तथाचैकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमल-कुड्मलादावपरस्तु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति नैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्त्तमानं कर्म दलद्वयवि-भागमात्रं जनयति, स च विभागोऽग्रे आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्या-रम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभाग-जनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते, ननु तदानी-मपि कर्मैव तज्जनयतु, अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्वोत्प-त्त्यनन्तर एव कालः, नन्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदे-शान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीत-कालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात्, सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाश्यः क्षणत्रयस्थायी, क्वचिदाश्रयनाश-नाश्यः तद् यथा तन्तोरवयवेऽंशौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तुनाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तर-कर्मजन्यविभागनाशः। नन्वेवं तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्यादि-

नाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्येत, विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यद्द्रव्यस्यतन्तोर्विभागो जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः यद्वा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदंशावपि तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यद्द्रव्यस्यतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच कारणमंशुरकारणञ्चाकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य तन्तोरकार्य्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। क्वचिद्द्वाभ्यां तद्दु यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मत्येकः कालः अंशुकर्मणाऽन्यतरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशस्य तन्त्वारम्भकसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

* संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ *

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसक्तिनिवारणार्थमाह।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ ॥ ११ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥ *

द्वितीयस्य सूत्रं व्याख्यातमेव ॥ १२ ॥

Digitized by Google

* युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥ १३ ॥ *

ननु द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः कथं नेत्यत आह।

असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तदभावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

* गुणत्वात् ॥ १४ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं प्रकरणान्तरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह।

संयोगस्येति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं स्यात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ *

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद् रूपत्वादिलक्षणस्तेन संयोगो न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य विषयो न तु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ *

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयोगो नोभयकर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेति शेषः ॥ १६ ॥

* असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ *

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह।

असत्यपि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, नास्ति पटः, भूतपूर्वो

गकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः। तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो न वा समवाय इति भावः ॥ १७ ॥

* शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥ *

किञ्चात इत्यत आह।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेन्नास्ति तद्देतदाथातं शब्दार्थावसम्बन्धावेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥ *

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह।

दण्डी पुरुषः हस्ती कुञ्जर इति प्रत्ययो स्तः, तत्र प्रथमः संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवायाधीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स हस्तीति विशेषादिति विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्विशेषणत्वं न तु तन्त्वादीनामपि तन्तुमान् पट इत्यादिरवयवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घटशब्दवान् घटोऽर्थ इति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न संयोगो नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

* सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ *

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि केन सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रतिपादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छैव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदंष्ट्राप्रसृष्टा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्ति, स च समयः क्वचिद्व्यवहाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुग्रीवावन्तमर्थमानयतो ज्ञानं तावद्नुमिनोति तटस्थो बालः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मम-

वृत्तिवत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावित्वात्, एतज्ज्ञान-विषयोऽयं कम्बुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः, क्वचिच्च साक्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं कम्बुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्य इति, क्वचिदुपमानात् यथा, गोसदृशो गवयः, यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णीत्यादि साधर्म्योपमानात्, क्वचिन्निन्दाकारादपि वाक्यात् यथा धिक् करभमतिलम्बौष्ठं दीर्घग्रीवं कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दावाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डमुपलभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः, क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भ्रमरमसौ मधुकरपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृत्वात्, यथा वा सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यसामर्थ्योद्व्युत्पादकः, उपमानविशेष एव वा, मधुपानकर्तृत्वस्य भ्रमरादिव्यक्त्यन्तरसाधर्म्यस्योपनयात् । शक्यञ्च जातिमात्रं, व्यक्तेराक्षेपत एवोपस्थितेरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभयशक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती प्रयोजिकेति प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्था इति वृद्धाः । गवादिपदानामियं गतिः, गुणकर्मादिवाचकपदानान्तु जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विपञ्चितम् ॥ २० ॥

*** एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ २१ ॥ ***

इदानीमुद्देशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्यवहारकारणतया शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकप्रबन्धेनाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्य्यः, एका दिग् ययोस्तावेकदिक्कौ ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पिण्डाभ्यामित्यर्थः तत्तद्देशमपेक्ष्यैकदिक्कौ भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्येते

अवच्छियेते तेनात उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्त-संयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वम्, तद्वद्भ्यामित्यर्थः एतेन असमवायिकारणमुक्तम्, दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वमपेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते, असमवायिकारणमुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विपर्ययेण विपश्चितं प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वमुक्तम्, एकदिगवस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वथोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमाच्च सर्वदोत्पत्तिः, कारणयुक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च परस्पराश्रयत्वम्. अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेणेति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालो ययोर्युवस्थविरपिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विपर्ययेण विपश्चितीं बुद्धिमुपलक्षयति तेन युवस्थविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगश्चासमवायिकारणम्, अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाशसमवायिकारणनाशेभ्यः। तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वमूहनीयम्। असम-

वायिकारणनाशादपि तद् यथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानाद-पेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वान्न तन्नाशकत्वम्, नन्वसमवा-यिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टा-दीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्याप-नात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्य्यस्य स्मृतिसुखादेश्चिरेणापि दर्शनान्न तन्नाशकल्पना, उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्दूरत्वे च तद्देशसंयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तुल्यत्वात्, समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथाहि यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्मणाऽव-यवान्तराद्विभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः परत्वोत्पत्तिः, अपिमक्षणे संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वसामान्य-ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्यान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद् द्रव्य-नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षा-बुद्ध्योरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोग-नाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः, क्वचिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योरुत्पादस्तदनन्तरमवयव-संयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्ड-संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगना-शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोग-नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानविभागौ अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः, क्वचित् समवायिसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वो-

त्वर्त्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वाधार-द्रव्यारम्भकसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाश-द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः, कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणना-शाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविप्र-कर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशा-दपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्यामिति त्रयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः ॥ २१ ॥

* कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥ *

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्य परत्वापरत्वे परत्वासमवायि-कारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगश्च तत्त्वयोक्तः, अन्यथाऽनवस्थापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावर्थौ लक्ष-णया ॥ २२ ॥

* परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ *

* कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ *

* गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ *

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याख्यातकल्पानि नेह व्याख्यायन्ते ॥२३॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥

* इहेदमिति यतः कार्य्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥ *

परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखादीनामात्म-समवेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासामनुरुध्य बुद्धे-बहुशस्तत्प्रस्तावा अपि सङ्कलनात् समवायपरीक्षामाह ।

Digitized by Google

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि द्रष्टव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे "अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः" इति, असम्बद्धयोरविद्यमानत्वमयुतसिद्धिः, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः, न चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणतयैवोपलभ्यत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकत्वे समवायस्य द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिसमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्, नैवम्, आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतेः द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वं नत्वन्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदध्नोः संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वाद्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

"संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्" ॥

इति, तच्चाधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, न हि भवति द्रव्यं कर्मेति, न वा भवति पटे तन्तव इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदनुरुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव समवायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, न हि स एव समवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु पटसमवायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धेन,

समवायाभ्यपगमेऽतिरिक्ताभावः, तर्हि घटरूपमित्यादिप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तदतिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्, तर्हि भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रध्वंसस्य च समवेतकार्य्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च समवेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेश्च न च भावत्वं तत्र तन्त्रम्, भावत्वस्याप्यव्याप्यत्वात्, अभावेऽप्येव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति भाट्टाः, तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभावप्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट एव तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटाभावाभिव्यक्तिः, घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतेः। तवापि रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वाच्चेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतेरुपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धिः प्रत्यक्षमयूखे बोधित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

* द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ *

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्रव्यत्वगुणत्वेत्युपलक्षणं कर्मत्वाद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* तत्त्वम्भावेन ॥ २८ ॥ *

एकत्वं साधयति।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्, यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च न हि सम-

वायस्य विशेषलिङ्गं भेदकं लिङ्गमाकलयामो येन नानात्वमभ्युपगच्छामः, अतएव नित्यः देशकालादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्यत्वायोगात्, ननु समवायो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्तुपटयोः पटरूपयोर्वा विश्लेषः स्यादिति चेन्न युतसिद्ध्यभावाद्विश्लेषानुपपत्तेः न हि रूपरूपवतोरवयवावयविनोर्वाऽसम्बद्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन विश्लेषः स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेनापाद्यबाधात् । समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्राभाकरास्तच्चानुपपन्नं रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः । प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायोऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादिवद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ *

शिष्यजिज्ञासानुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीमुद्देशक्रममाश्रयते तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायार्थः, आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरुक्ता तां स्मारयन्नाह ।

द्रव्येष्विति विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायमुपलक्षयति । "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्या-

तमित्यर्थः। तत्र "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्य्यायाः" इति समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्य्यायाभिधानम्। साङ्ख्या हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पङ्कवोऽपरिणामित्वात्, प्रकृतिस्त्वन्धा जडत्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेदादिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते, तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् "प्रकृतेर्महान्" इति, सा च बुद्धिर्दर्पणवदतिनिर्मला, तस्याश्च वहिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः, स्रक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः, अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मतया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यन्मन्यन्ते तदनेन पर्य्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्य्यवस्यति, न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः, भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्माधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि धर्मी धर्मस्त्वेकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ स्याताम्, तथाच य एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक्॥ १॥

Digitized by Google

* तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥ *

तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतीन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य काचित्काहम्प्रत्ययस्याहं गौरः कृशो महाबाहुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता, चकारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुपग्रहः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च, सर्वज्ञीयं योगजधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः, रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपगृहीतचक्षुरादिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्य्यन्तरमपेक्षते । विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि तु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोजकम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च, सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्नागादयः तथाहि अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत्, नह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात्, न च जात्यादि परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः स्वलक्षणस्यासता सम्बन्धः सम्भवति, न चासत् इन्द्रियगोचरः, तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकमुत्पद्यमानं तत्रार्थे प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणमिति चोच्यते इति, तच्चैतदनुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमितिवदुपनीतभानसम्भवात् यद्वा संज्ञावैशिष्ट्य

प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः कारणमात्रम्, स्मृतैव सा अर्थव्यावर्त्तिका, अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत्, जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं बाधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम्। ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्तत्र प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव, तद्धि विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात् ॥ २ ॥

* ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ *

यत्र यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विवदयिषुराह।

ज्ञानान्तराद्विर्देष्टव्यं यत्कारकं यद्विषयकं यद्धर्मकं तत्र ज्ञाननिर्देशे कर्त्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते इत्यर्थः आदिकर्मणि क्तविधानात् ॥ ३ ॥

* गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ *

कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तमाह।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यतैव तत्र तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव, संयुक्तसमवायेन तेषां ग्रहणात्, यद्यपि विप्रकृष्टचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तत्रापि तत्रैव समवतः शब्दो गृह्यत इति तदेव तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः कार्य्यत्वे हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

* सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥ *

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि एवमेतेषामपि

सामान्यानां विशेषाः पृथिवीत्वादिरूपत्वादिशुक्लत्वादीनि, तत्र द्रव्यसमवेतानां सामान्यानां तत एव योग्याश्रयविशेषादेव तत्सन्निकर्षाच्च संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसमवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्वाश्रयसन्निकर्षादेवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तरमस्त्येव तत्सन्निकर्षोऽपि कारणमेवात आह सामान्यविशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्त्तन्ते, अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः स्वरूपत एव, गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वलक्षणोपाधिसम्भेदाद्वा, एवं घटत्वादावपीति ॥ ५ ॥

* सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ *

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तन्निरपेक्षमेव ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि किं तन्निरपेक्षमेव, नेत्याह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविशिष्टबुद्धिस्तावदस्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्यकी, भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मेदमिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

* द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥ *

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत आह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घण्टावान् शुक्लो गौर्गच्छतीति ज्ञानम्, तत्र द्रव्यं घण्टा विशेषणम्, शुक्ल इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच नाग्रहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

Digitized by Google

* गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥८॥ *

ननु किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धे-रभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्भावबुद्धिः, न हि गुणे गुणो, न वा कर्मसु कर्म, येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

* समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्य्यकारणभूते ॥ ६ ॥ *

ननु गुणकर्मणोः स्फुरणाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मा-पेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुण-कर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन त्वस्त्येव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्या-दिप्रतीतौ श्वैत्यसमवायस्य श्वैत्यगुणस्य श्वैत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्व-मित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्ययप्रमां प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ६ ॥

* द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ *

ननु यथा घटादावनित्यत्व द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं स्तम्भो, अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्यविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं तथाच क्वापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

बुद्धय इति शेषः । स्तम्भज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भज्ञानं न स्तम्भज्ञानकार्य्यं स्तम्भस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्वायोगात् ॥ १० ॥

* कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ *

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्य्यकारणभावघटित एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिबुद्धीनां क्रमो, न हेतुफलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणायौगपद्यादिति बुद्धीनां यौगपद्यं प्रतिषिद्धमतो मनोबुद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्, यदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्य्ययौगपद्यमप्यापद्येत, तथाच युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति बहुभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥१॥ *

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, अयं भुजिक्रियायां कर्त्ता प्रयोजकश्चायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्य विषयोऽयमिति बुद्ध्यपेक्षमेनमिति एवमन्यदपि बुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

* दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ *

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि बुद्ध्यारूढो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सन्निकृष्टः कर्त्ता विषयः, कृतमितिबुद्धेः

Digitized by Google

कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमितिबुद्धे-स्तदुभयव्यापारो विषयः, यस्मिन्नसौ भवति तद्देताद्दशी बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्धयः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैत-दित्यर्थः ॥ २ ॥

* अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तं तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः, यदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः "त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वम्" इति ॥ ३ ॥

* द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ *

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येष्विति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपलक्षयति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-णामित्यादिसूत्रेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां घ्राणादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणग्राहकत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

* भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥ *

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह गन्धवत्त्वात् न हि गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च वह्निरिन्द्रियाणां पाञ्चजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु घ्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्ध-त्वमेव भूयस्त्वं पारिभाषिकमेतद्भूयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

* तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥ *

इन्द्रियान्तरेऽप्येतद्दर्शितमिति ।

रसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रसनादीनामबादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थग्राहकत्वात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवञ्च विशिष्टादृष्टोपग्रहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

---

* क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥ *

संयोगसमवायान्यतरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदितरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्यायमाह ।

कार्य्यमिति शेषः, प्रागिति कार्य्योत्पत्तेः प्राक्, कार्य्यं घटपटादि, असत् तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः, अत्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्य्यं घटादि सदेव स्यात् तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत, यथोत्पन्ने घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसदिति, स च व्यूह्यमानेषु वीरणेषु योज्यमानेषु तन्तुषु चक्रारूढायां मृदि

कुलालादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यति घटः घटो घटो वेति सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं जायमानत्वात्, न च संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रत्यासत्तिरत्र प्रभवति, तस्मादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्त्रम्, ननु चान्योन्याश्रयः सत्यां विशेषणतायां तत्प्रतीतिः प्रतीतौ च विशेषणतेति चेन्न विशेषणता हि तदुभयस्वरूपमेव उपश्लिष्टप्रत्ययजननयोग्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि सदेव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके "समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः" इति, स चायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, न हि घटे जाते स एव घटस्तदानीमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुमिमानानां स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुसर्त्तुमर्हति, तद्घटोत्पत्तौ स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्, ननु यदि घट एव तस्याभावस्तदा घटे नष्टे तदुन्मज्जनापत्तिरिति चेन्न घटनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्यन्तरप्रादुर्भाव इति, नन्वनयोर्देशकृतो विरोधो येन गोत्वाश्वत्ववत् समानकालीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालकृतस्तथाच कथमेककालावस्थायित्वम्भवेत् ॥ १ ॥

* सदसत् ॥ २ ॥ *

अभावान्तरं प्रतीतिबलसिद्धमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्य्यस्यासत्त्वं प्रमीयते, तथा विनाशकस्य मुद्गरादेर्व्यापारानन्तरं सदेव कार्य्यं घटादि इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते, स चायमभावो ध्वंस इति गीयते, भवति हि घटो नष्टो ध्वस्त इदानीं भूतपूर्वो मकारो नासीत्यादिधीरिति भावः ॥ २ ॥

* असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ *

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घटादन्यस्तत्र ध्वंस इत्यत आह ।

सदिति अनुषङ्गः, असतः सद् अर्थान्तरं, कुत इत्यत आह

Digitized by Google

क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति न हि प्रध्वंसकालेऽपि वर्त्तते घटः, अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानयेत्यादिव्यपदेशसहितो वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

* सच्चासत् ॥ ४ ॥ *

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवह्रियते तत्र तादात्म्याभावः प्रतीयते भवति हि असदश्वो गवात्मना, असन् गौरश्वात्मना, असन् पटो घटात्मना, अघटः पटः, अनश्वो गौः, अगौरश्व इत्यादिप्रतीतिः, तदश्वात्मनाऽन्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणश्चायमभावः, भवति हि घटो न भूतलमिति प्रतीतिः, नित्यश्च, कदाचिदपि घटपटयोस्तादात्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

* यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ *

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्रयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्यन्तासत्त्वम्, असदित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्र कमसदुद्दिष्टमपरमसद्विधेयम्, तथाचोक्ताभावत्रयभिन्नो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यवसन्नोऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितयवैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥

* असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥*

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्षतामयोमाह ।

असदितीतिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह तेनासन् घटः, नष्टो घटः, ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनो घटादेर्यथा स्पष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्रध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र चायं तर्कः सहकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलमिवाद्रक्ष्यत न च दृश्यते तस्मान्नास्तीति, सहकार्यन्तरमाह भूतस्मृतेरिति भूतस्य प्रतियोगिनो घटादेः स्मृतेरिति प्रतियोगिस्मरणमुक्तम् ॥ ६ ॥

* तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ *

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशन्नाह ।

सामान्यवाच्ययमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः, यथा प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य व्यूह्यमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यद्वा भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, संसर्गाभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्, चकारात् प्रतियोगिस्मरणमुक्तञ्च तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्रागभावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्याविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

* एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ *

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणप्रागुक्ततर्कानतिदिशति, योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उक्तसमुच्चयार्थः, अधर्म इत्यतीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानाद्यधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षत्वं वदन् अन्योन्याभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्यते, स्तम्भात्मतया पिशाचानुपलम्भस्य तदन्योन्याभावग्राहकत्वात्, तस्याप्यनुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः ।

ननु विनाशवदात्मविशेष न प्रतियोगि, किन्तर्हि विनाशः, स च तत्र वर्त्तमानोऽपि गुरुत्ववन्नोपलभ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगि-सत्त्वविरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यनुपलम्भात्, प्रतियोगिताव-च्छेदकानुपलम्भस्याप्यभावग्रहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वग्रहाधी-नोऽन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मकं ततश्चान्यो-न्याभावग्रहाधीन एवान्योन्याभावग्रह इति चेन्नाधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छे-दकत्वेनापि तद्ग्रहस्तन्त्रमित्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

* अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ *

अथेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिर्ध्वंसमालम्बते भूतत्वं नोल्लिखति किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोल्लेखिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमालम्बते, अभूतमित्युत्पादविनाशानालम्बनत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि हि जलावयविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीतितर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः। एवञ्च यद्वस्तु यत्र न कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो मन्तव्यः। भूतभविष्यतोश्च तत्र प्रध्वंसप्रागभावालम्बन एव तत्राधि-करणे नास्तीतिप्रत्ययः। अत एवायमात्यन्तिकस्त्रैकालिक इत्यभि-धीयते ॥ ९ ॥

* नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रति-षेधः ॥ १० ॥ *

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्, नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वात्, नाप्यु-त्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्यन्तिकस्योत्पादविनाशशीलत्वेति विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्रैविध्यविभाग-व्याघातादित्यत आह।

गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः, अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानमाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, तत् किं घटसत्ताख्यैव, अस्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्राभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्येकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात्, न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य यो विधिस्तन्निषेध एव तन्निषेध इति यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयैव, एवं सति केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति ॥ १० ॥

* आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥११॥ *

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति शेषः, द्विविधास्तावद्योगिनः समाहितान्तःकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तःकरणाश्च ये वियुक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्त्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने अस्मदा बुद्ध्यस्मदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात्

तद्वत्कल्पितयुक्तानामात्ममनसोः सन्निकर्षविशेषादिति योगजधर्मानुग्रह आत्ममनसोः सन्निकर्षविशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ *

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञ्यमित्यत आह।

ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुगृहीतेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वणुषु मनसि वायुदिक्कालाकाशेषु, द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संग्रहः, सामग्रया योगजधर्मोपग्रहस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञ्यमुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

* असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥ *

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं वियुक्तानामाह।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति, यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निदिध्यासनात्मको यैस्ते तथा. ते हि समाधिप्रभावाद्विकरणधर्माः अणिमाद्याः शरीरसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रियसिद्धीराप्नुवन्तः समाधावप्यलंप्रत्ययमासादयन्तः "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुतिसमधिगततत्त्वान्तराभावाः भोगमात्रस्य कर्त्तव्यतामाकलय्य तेषु तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपादिषु तेन तेन जन्मना तुरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं यावद्देवर्षिसानुग्रहभावेन च पूर्वोपात्तान् कर्माशयानुपभुञ्जमहे तावत् प्राप्तैव निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्थजातं योगजधर्मबलोपबृंहितेन्द्रियशक्तयो व्यवहितं विप्रकृष्टञ्च प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

* तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्, नापि बहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सन्निकृष्टवर्त्तमानार्थग्राहित्वात् यथायोगं

Digitized by Google

रूपोद्भवादिसापेक्षत्वात् आलोकादिसव्यपेक्षत्वाच्चेत्याशङ्क्य केषुचित् पदार्थेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानीन्द्रियाणि यदि सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशदिक्कालसमवेतेषु गुणसामान्येषु स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपभोगार्थोपसृष्टचीत-नानापरस्वमनःसंयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते, एतच्चोपपत्तिसौकर्य्यमनुरुध्योक्तम्, वस्तुतो वाह्येन्द्रियेषु मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः, अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चात्र दृष्टान्तः ॥ १४ ॥

* आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ *

तत् किं स्वकीयबुद्ध्यादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानान्तु बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यतेऽस्मदादीनामिवेति न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि-ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, आर्षजं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्या-द्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* अस्येदं कार्य्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥ *

तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं तत्र लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मो लिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यत्सिषाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावो यत्र स तं प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बाधकञ्च, तदुभयाभाववतः पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणे सति कस्यचित् संशयः सिषाधयिषा वा, अतएव सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी वा पक्ष इति प्राञ्चः, उत्पाद्यसाध्यवत्तानिर्णयनिवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति जीवनाथमिश्राः, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो यत्र स पक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्थलेऽपि पक्षता, तदेतदनुमानमयूखे द्रष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मो लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनुमितं श्रुतं वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम्,

"अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्" ॥ इति ॥

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं न तु तस्य परामर्शः तस्य निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः । यत्र धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेन्न साध्यस्याप्यतीतानागतत्वयोस्तत्रानुमानात्, तत्रैव प्रतिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्त्तमानत्वञ्च धूमादेर्यत्र न निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कथञ्चित्,

तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः कल्पनिश्चये मध्यदिने तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवह्न्यादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूलीपटलात् कथं धूमभ्रमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञानस्यैव विवक्षितत्वात् ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाथार्थ्याभ्यामनुमितेस्तादृग्भ्यात्, अन्यथा तत्रापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियविवक्षले परामर्शस्य तदन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तत्तत्तानिर्वाहकत्वरूपवैशिष्ट्यसाधनताबलात् व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य अवयवादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति, कार्य्यलिङ्गात् धूमालोकादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणादपि यथा बधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् शब्दानुमानम्, यथा वा धार्मिकस्य यथाविधियागस्नानाद्यनुष्ठानाद्धर्मस्वर्गाद्यनुमानम्, यथाविधिकारीर्य्याद्यनुष्ठानाद्वा वर्षानुमानम्, पयःपूर्णनद्यादौ दृश्यमानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिष्टवृष्टिदर्शनाद्वा नदीवृद्ध्यनुमानम्, स चायं कार्य्यकारणभावलक्षण एकसम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनो विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनाज्झाटाद्यन्तरितनकुलानुमानम्, समवायिना जलोष्णेन तत्सम्बद्धतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

* अस्येदं कार्य्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥ *

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन समुद्रजलवृद्धेः जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संगृह्यते इत्यत आह ।

अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वह्न्यादि बहादस्य व्यापकस्य वह्न्यादेरिदं व्याप्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वग्रहमात्रं तन्त्रं न तु कार्य्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्त्रमत आह कार्य्यकारणसम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च

विशेषविवक्षया तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदुपन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुरुध्य कार्य्यकारणभावादेः सम्बन्धस्योपन्यास इह दर्शने सांख्यादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभाविकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वञ्चानौपाधिकत्वम्, तच्च प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केषाञ्चित् साधनव्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, अतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाणसिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्यापकत्वं साध्यमात्राव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चेयम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य तन्मात्रव्यापकत्वानुपपत्तिरितरस्य तु कथं तन्मात्रव्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति तुल्ययोगक्षेमत्वादिनाऽनुपाधित्वमध्यवसेयम् । भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरितिशङ्कापिशाची सकलविधिनिषेधव्यवहारानाक्रान्तीत्यनादेयेत्यनौपाधिकत्वनिश्चयसम्भवात्, उपाधिलक्षणं व्याप्तिलक्षणञ्चोक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसन्धानात्, परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात्, न्यायश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तत्रावयवत्वं तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि, तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चम्यन्तो न्यायावयवः, उदाहरणन्तु प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उपनयश्चाविनाभावविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः, निगमनन्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च प्रवर्त्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तदनित्यम्, अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्चायम्, तस्मादनित्यः । एतेषाञ्च प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नाया इत्यन्वर्था वैशेषिकाणां संज्ञाः,

अत च वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तिप्रकारश्छलजातिनिग्रहस्थानलक्षणानि च वादिविनोदेऽन्वेष्टव्यानि ॥ २ ॥

* एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ *

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यन्नैयायिकादीनामभिमतं तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसन्धानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शाब्दमपि, तथाहि एते पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमद्भिः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथः संसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्पनीयप्रमाणभावेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यनाप्तवाक्ये व्यभिचारान्नेदमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणात्, आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं नत्वप्रतारकत्वमात्रं तत्र वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न शब्दप्रामाण्यवादिभिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तं कस्याप्तोक्तत्वस्य याह्यत्वेनाभिमतत्वात्, तेषां प्रामाण्यग्रहणार्थं तदपेक्षा शाब्दन्तु ज्ञानं तद्ग्रहमन्तरेणाप्युपपद्यते तत्र तु यादृशं लिङ्गं तादृशग्रहणमावश्यकं व्याप्यन्त्वाप्तोक्तत्वविशिष्टमिति चेन्न अवगताभ्रान्त इति सामान्यतो ग्रहणसम्भवात्, नन्वत्रेति प्रकृतसंसर्गे इत्येव पर्य्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव तद्ग्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्याहारादिमाहात्म्यात् सामान्यत आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विसंवादेऽपि बाष्पादौ धूमधर्मस्येवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थाः संसृष्टा एवेति वा साध्यम्, सम्भावितसंसर्गा इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचारात्, न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गनिश्चयासिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, योग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनुमानेनेति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणाच्च न व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्थाप्यसंसर्गागम-

प्रागभावः स च स्वरूपसन्नेव हेतुस्तज्ज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गविषयप्रागभावमात्रमाकाङ्क्षा ब्रूमः, किं तर्हि ज्ञापिततदाक्षिप्ताविनाभावविशिष्टम्, तथाच विशेषणांशज्ञानादेवाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति चेन्न विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरविनाभावसत्त्वेनान्वयबोधापत्तेः नीलमुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावेऽपि तदाक्षिप्तयोर्व्यगुणयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा पदज्ञापितगोचरा जिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापर्य्यवसानं वा तथापि तज्ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवत्, अत एवान्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा, सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आसत्तिरव्यवधानेन स्वरूपमाया ज्ञानं तन्त्रम्, संसर्गे च संसृज्यमानविशेषादेव विशेष इति नानभिमतविशेषसिद्धिः। यद्वा एतानि पदानि ज्ञापितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात् गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेषसिद्धिः। यत्तु एतानि पदानि ज्ञापितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत् पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वमसिद्धत्वेन व्याप्तेरग्रहात्। केचिच्चेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चेष्टा द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्थं शब्दं ज्ञापयति न तु संसर्गप्रमामपि जनयति लिपिवत्, स्मृत्यारूढः शब्द एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च लिङ्गत्वमुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टाया अवान्तरव्यापारः, चेष्टामन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु चेष्टानैयत्यापत्तेः। नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य तत्र समयग्रहाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्केतग्रहाभावात्, व्यवहारस्तु तस्याविनाभावग्रहात् करितुरगयोरिव कशाङ्कुशाभिघातास्तत्तद्य-

कारपाटवोपपत्तेः। अकृतसमया तु या क्रियान्विनी, सा प्रयोजकाभिप्रायं कारयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुत्रचित्प्रमां जनयति, यथा शङ्खध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशङ्खध्वनिः प्रतिष्ठते, तथा यदा मया तर्जन्यूर्द्ध्वीक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताड़नीय इति तदा ताड़यति, न तु किञ्चित् प्रमिणोति। कृत्यन्विनी त्वकृतसमया यथा दृशानामङ्गुलीनामूर्द्ध्वकरणेन दश वस्त्रा मुद्राणां पुराणानां वा त्वया दातव्येतिकारकप्रधाना, हस्ताकुञ्चनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमिति क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं स्मार्य्यन्ते न तु तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तद्बोधककर्तृकर्मादिविभक्तिवत् प्रकृते चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोधमन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्यतरस्मादिति दृष्टाय, तस्मान्न चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

* हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥४॥*

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशस्वभावत्वेन लिङ्गभिन्नत्वादित्याशङ्क्याह।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतुलिङ्गपर्य्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्यर्थः, एवं करणशब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते, द्वयी हि करणगतिः, किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्ति, किञ्चिच्चाविनाभावबलप्रवृत्ति, शब्दस्य तु अर्थेन सन्निकर्षो नाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केतात्समयतीति चेत् सङ्केतो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तत्रापि सङ्केत इति चेन्न तस्यानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभावानुपपत्तेः, पदार्थसङ्केतबलादेव वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्, शब्दस्मारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथाचैतद्व्याप्तिबलेनानुमानस्यैव लब्धावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि इच्छामात्रत्वेनातिप्रसक्तत्वात्, ईश्वरेच्छा नातिप्रसक्तेति चेन्न तदिच्छाऽन्तरेणापि गङ्गादिपदात्तीराद्युपस्थितेरित्यलं नैयायिकेषु दृष्टमवेति ॥ ४ ॥

Digitized by Google

* अस्येदमिति-बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ *

उपमानादीनामपि पराभिमतानाम् अविनाभावबलप्रवृत्तिकानां लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामिति शेषः। अस्य व्यापकस्य इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तदपेक्षितास्तस्य भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहिताग्निपाठात् क्तान्तेन बहुव्रीहिः, तारकादिपाठादितो वा, तत्रोपमानं तावदनुमानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आरण्यकेन कीदृक् गवय इति नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यबलात् अतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति, वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्यायमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसन्धत्ते, अतिदेशवाक्यश्रवणसमये गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत् लक्षणया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्वयानुपपत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्य्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि व्युत्पित्सुं प्रति गोसादृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुचितं तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्य्यमस्येति लक्षणासम्भवात्, यद्वा गवयशब्दो गवयवाचकः असति वृत्त्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च यस्त्वयोपमानसहकारी वाच्यः स वरमनुमाने क्लृप्तप्रमाणभावेऽस्तु किं कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमानेनेति, अनुमानमयूखे विस्तरोऽस्यान्वेष्टव्यः ।

अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीवतश्चैत्रस्य गृहासत्त्वेन दृढतरप्रमाणावधृतेन बहिः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपपाद्योपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावावधारणाधीनैव बहिःसत्त्वप्रतीतिः, भवति हि जीवतो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वेन सहचरितं, बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्, तत्राद्येऽन्वय-

व्याप्तिरेवान्वये तु व्यतिरेकव्याप्तेरेव पक्ष इति, व्याप्तिरपि न तस्य पक्षधर्मितोपयुज्यत इति चेत् व्याप्तिपक्षमन्तरेणार्थापत्त्याभासान-वकाशात्, स्वरूपसत्या व्याप्त्या वस्तुतो यदुपपादकं तस्यैव कल्पना स्यादिति दिक्। संशयकरणिकाया विरोधकरणिकायाश्चानुमाना-न्तर्भाव ऊहनीयः। विरोधस्यापि सहानवस्थाननियमलक्षणस्य व्याप्तिघटितत्वात्। श्रुतार्थापत्तिरप्यनुमितानुमानं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रि-भोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वा-सम्भवादिति। सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदुदाहरणं हि सम्भवति खार्यां द्रोणः सम्भवति द्रोणे आढकम् सम्भवति सहस्रे शतमित्यादि, तत्रेयं खारी द्रोणवती तद्घटितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत् यथाऽवयववान् घटः, एवमन्यदप्यूह्यम्। यत्तु सम्भवति ब्राह्मणे विद्या, सम्भवति क्षत्रिये शौर्यमित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति अनि-श्चायकत्वात्। अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कारणानुमानवत् कार्याभावेन कारणाभावानुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानुमान एवान्त-र्भावात्। भट्टमतन्तु भूतलादावभावग्राहकं प्रमाणमनुपलब्ध्याख्यं, तत् क्वचित् प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्, न चेन्द्रियमधिकरणग्राहक एवोपक्षीणम्, अभावग्राहपर्य्यन्तं तद्व्यापार-सत्त्वात्। ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यम्, इति हेतिनिपा-तसमुदायः पुराष्टत्ते वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद् यदि बाधितार्थं न भवति तदा सद्धान्तर्निवेशादनुमानम्. यदिह वटे यक्षोमधूकतरौ गौरीत्यादि तद् यद्याप्तोक्तं तदा पूर्ववत्, नाप्तोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्, तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

* आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥६॥ *

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष

Digitized by Google

उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति पकारेण आधारो पूर्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभववायाथ्यायाथार्थ्यमिवमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतेः, न च सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः "लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्कारात् दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः" इति। आर्षं ज्ञानं स्मृततया पृथङ् नजितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा "आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्धर्मविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्" इति तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति। ६।

* तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥ *

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीमविद्यां व्युत्पादयितुमर्हति, तत्र संशयविपर्य्ययौ प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्नं निरूपयितुमाह।

यथात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिस्तथा स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः। उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यदनुभवनं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाटवात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामवस्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते कर्णार्जुनीयं युद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्धातूनां वातपित्तश्लेष्मणां दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशगमन-वसुन्धरापर्य्यटन-व्याघ्रादिभयपलायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वह्निप्रवेश-वह्निज्वालावलिङ्गन-कनकपर्वत-विद्युल्लताविस्फुरणदिग्दाहादिकं पश्यति, श्लेष्मदोषप्राबल्यात् समुद्रसन्तरणनदीमज्जन-धारासारवर्षण-रजतपर्वतादि

पश्यति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा विज्ञोपप्लुतान्तःकरणस्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्वतारोहण-छत्रलाभ-पायसभक्षण-राजसन्दर्शनादिविषयकम्, अधर्मात्तु तैलाभ्यञ्जनान्धकूपपतनोष्ट्रारोहण-पङ्कमज्जन-स्वविवाहदर्शनादिविषयकं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते त्रयाणां मिलितानामेवात्र कारणत्वं गुणप्रधानभावमाश्रित्यायं विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ *

ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवार्थस्य स्मृतिरूपं जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्त्तते स्वप्नज्ञानुभवरूपत्वात् तथाच कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तेनात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्कारात्र्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विशेषो यत् स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्नान्तिकन्तु तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्य्यैः "अतीतज्ञानप्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव" इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः "अनुभूतवस्तुस्फुरणार्थतया न स्मरणादर्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्" इति । स्वप्नमध्ये प्रमाभूतं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां शयानोऽस्मीत्यादि ॥ ८ ॥

* धर्माच्च ॥ ९ ॥ *

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति ।

अधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः, कृतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

* इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥ *

इदानीं पर्य्यायमधिकृत्याह ।

अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्य्यये वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभव-

Digitized by Google

कतमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते ॥ १० ॥

* तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ *

अविद्यासामान्यलक्षणमाह।

तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति, साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत्, दोषस्य ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन संशयविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपग्रहः ॥ ११ ॥

* अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ *

ज्ञानमित्यनुवर्त्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र तदनुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्यावृत्त्यप्रकारकानुभवो वा विद्येत्यर्थः, तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकञ्च द्वयमेव ॥ १२ ॥

* आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ *

नन्वार्षमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्यमसन्निकृष्टार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं लिङ्गानुसन्धानमन्तरेण जायमानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह।

ऋषीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्षम्, यच्च सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाञ्जनादिना व्यवहितविप्रकृष्टार्थगोचरज्ञानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कारिज्ञानं जायते, तद्योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावान्न विद्यान्तरमिति वृत्तिकृतः, आर्षं ज्ञानं चतुर्थी विद्येव सा च ऋषीणां लौकिकानाञ्च भवति, तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव धर्मोपग्राहकृतेन मनसा जनितं नियमसन्दर्शनादि-लिङ्गजनितं वा, प्राग्भवीयसंस्काराधीनैवास्य व्याप्तिधीः, स्तनपानेष्टसाधनताव्याप्तिग्रहवत्। प्रशस्ताचार्य्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याहुः तथाहि यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादिसिद्धिनिमि-

सम्भवं व्यवहितविप्रकृष्टविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु दिव्यान्तरीक्षभौमानां पवनचलनसञ्चारादिनिमित्ताधीनं तदा तल्लैङ्गिकमेव तथा सहचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ १२ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

---

* इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ *

आत्मगुणानां कारणतो भेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं यत् कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः कार्यभेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथाहि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्य्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगात्

यदनुपघाताभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति, तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति ॥ १ ॥

* संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥२॥ *

नन्वास्तां सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां स्मृत्यनुभववदित्यत आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्यन्तरत्वाभावो हेतुलिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयानुल्लेखित्वात्, न द्वितीयः एककोट्यनुल्लेखित्वात्, तथाच यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः, द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषौ संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं समुच्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति मानसोऽनुभवो न त्वहं जाने सन्दिह्मि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

* तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाल्लिङ्गाच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामग्रीजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र तथाप्यामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नाद्यस्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य कार्य्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कालसाधारण्येन सकलकार्य्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षानुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यसंवेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । इति·

इतस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैताद्दृशमिति भावकः ॥ ३ ॥

* अभूदित्यपि ॥ ४ ॥ *

लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिशब्दः प्रकारे, अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पर्वते वह्निरभूद्भविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो दृश्यते न चैवंप्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानमुपलब्धम् ॥ ४ ॥

* सति च कार्य्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ *

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिपक्षधर्मतादिप्रतिसन्धाने कार्य्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गिकमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे स्रक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ वज्राद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वान्यतरानुभवात् एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति ॥ ५ ॥

* एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा, तदुपादानयत्नः, स्रक्चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु अधर्मः, अनिष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापेक्षत एव, सविकल्पकन्त्वपेक्षते विशेषणज्ञानं तत्र कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु

साधारणत्वादविवक्षितः। यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटमिव एवेत्यनुभवमादाय भेदाचिन्तनात्। लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरभङ्गेनैव तदुदासः। तदयं प्रमाणार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणस्वजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्मृतिवदाद्यशब्दवच्च ॥ ६ ॥

*** एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥ ***

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाच्च दुःखस्य स्तम्भकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरःपादपृष्ठोदरादीनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाण्वणुकादीनां लोहितरेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः, शिर इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्नायुप्रभृतीनि, तेषां विशेषो वैजात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तत्रापि कारणवैजात्यादेव वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयमेवोदरपृष्ठादेरपि, तन्तुकपालाद्युपादानवैजात्यात्, पटघटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि वैजात्यसम्भवात् तन्तुकपालादेरपि अंशुशर्करादिवैजात्यात् एवं तत्र तत्राप्यन्वेष्टव्यं परमाणूनां साधारण्येऽपि स्वस्वोपादानवैजात्यस्य सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वेन तूपादानसाजात्यं न वैजात्यप्रयोजकमिति दिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

द्वितीयाह्निकम्।

—००—

* कारणमिति द्रव्ये कार्य्यसमवायात् ॥ १ ॥ *

इदानीं प्रसक्तस्त्रयाणां कारणानां विशेषविवेचनमारभते।

कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये द्रष्टव्यौ, कुत एवमत आह कार्य्यसमवायात् कार्य्याणि द्रव्यगुणकर्माणि तत्रैव समवयन्ति यतः ॥ १ ॥

* संयोगाद्वा ॥ २ ॥ *

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह।

पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तकारणत्वमपि, तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोगद्वारा तुर्य्यास्तन्तोश्च पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः समुच्चये तुरीतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति तद्द्वारा निमित्तकारणत्वात् ॥ २ ॥

* कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ *

कर्माणि यादृशकारणत्वं तदाह।

असमवायिकारणानीति शेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्य्यकारणभावसम्बन्ध्येकार्थसमवेतकारणत्वं तच्च कार्य्यैकार्थसमवायात् कारणैकार्थसमवायाद्वा तत्राद्या लघ्वी द्वितीया महतीति वैशेषिकपरिभाषा, तत्र कया प्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्मणामसमवायिकारणत्वमित्यत आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायिकारणे समवायात् तथाच कार्य्यैकार्थसमवायलक्षणया लघ्व्या प्रत्यासत्त्या संयोगादौ कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च ॥ ४ ॥ *

Digitized by Google

रूपादीनां गुणानामवयववर्त्तिनामवयविगुणादिषु कीदृशी कारण-तेत्यपेक्षायामाह ।

रूप इति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्व-स्नेहानुपलक्षयति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिशति, कारणैकार्थ-समवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयवि तेन सहै-कार्थसमवायेन महत्या प्रत्यासत्त्याऽवयविरूपादिकमारभते, तद् यथा कपालरूपादि घटे रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, चकाराद-मीषां क्वचिन्निमित्तत्वमपि समुच्चिनोति ॥ ४ ॥

* कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ *

द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवायिकारणस्य लघ्वीं प्रत्यासत्तिमाह ।

कारणे समवायिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ कार्य्ये कार्य्यैकार्थसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः, पट-पदेन कार्य्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदि त्ववयवावयवसंयोगोऽपि पटादे-रसमवायिकारणं तदा कारणैकार्थसमवायोऽपीति कश्चित् ॥ ५ ॥

* कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ *

संयोगस्य क्वचित् महत्या प्रत्यासत्त्या कारणत्वमित्याह ।

तूलपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यः संयोगस्तूलकपिण्डे मह-त्त्वमारभते तत्र कारणैकार्थसमवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ *

एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

अग्नेर्वैशेषिकं विशेषगुणमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु निमित्तकारणम् । उपलक्षणञ्चैतत् ज्ञानं प्रति सर्वेषां निमित्तकार-णत्वं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वमेव सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

Digitized by Google

* इष्टानां इष्टप्रयोजनानां इष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥ *

इदानीमाम्नायप्रामाण्यं दृढयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

इष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां कर्मणां यागदानस्नानादीनां इष्टप्रयोजनानां इष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तथाहि "स्वर्गकामो यजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं यथा "य एता. रात्रीरधीयीत तस्य पितर, घृतकुल्या मधुकुल्याः क्षरन्ति" इत्यादौ, क्वचिदौपादानिकम्, यथा "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थवादोपस्थितमित्यौपादानिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः . सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाशिनामेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमत एतेषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं न हि मीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसम्भावादत आह इष्टाभाव इति इष्टं पुरुषान्तरेऽस्मदादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथाच तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधेयता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

* तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥ *

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह ।

इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादा-

म्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति साधितं न चास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते अतीन्द्रियार्थत्वात्, न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः, किञ्चाप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात्, यन्नाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्तोक्तम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम्, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदा नान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्, कर्तृस्मरणाभावान्नैवमिति चेन्न कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्वादिविषयकसाक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनाथसुतो भवार्चने निरतः ।
एतं कणादसूत्रोपस्कारं शङ्करः श्रीमान् ॥
श्लाघास्पदं यद्यपि नेतरेषामियं कृतिः स्यादुपहासयोग्या ।
तथापि शिष्यैर्गुरुगौरवेण परः सहस्रैः समुपासनीया ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं दशमाध्यायः ।

समाप्तश्चेदं शास्त्रम् ।

Digitized by Google

Digitized by Google

५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत (वैद्यक) ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ।॥
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) २
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार)
६५ मुक्तिकोपनिषत् /
६६ उपमानचिन्तामणि /
६७ नागानन्द नाटक ।०
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य ।॥
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
७० साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ।॥
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिका नाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १
७७ वासवदत्ता सटीक १
७८ (कालिदासकृत) पुष्पबाणविलास काव्य सटीक ॥
७९ महिम्नशतकम्, पदारविन्दशतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ३
८१ नैषधचरितम् टीका सहित ५
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ।
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
८४ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक १
८६ अनर्घराघवनाटक (मुरारिकृत) २
८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १
८९ मीमांसापरिभाषा ।०
९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) ।०
९१ रघुवंश सटीक १
९२ मेघदूत सटीक ।/०
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्यायकृत) ॥
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम् १
९७ साहित्यदर्पण टीकासहित अलङ्कारशास्त्र १॥
९८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) ॥०
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः /
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः ।०
१०१ संस्कृतशिक्षामञ्जरीतृतीयभागः ॥०
१०२ श्रीहर्षचरित बाणभट्टकृत १
१०३ अमरकोष ॥
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य्यकृत शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्दकृत टीका सहित १०
१०५ वेदान्तपरिभाषा ॥
१०६ वेदान्तसारसटीक ॥
१०७ सटीक निदान (वैद्यक) १॥
१०८ कामन्दकी नीतिसार ।॥
१०९ मल्लिकामारुतप्रकरणसटीक २
११० अत्रि, विष्णु, हारीत, याज्ञ-

Digitized by Google

वल्क्य, उशना, अङ्गिरा, यम, आपस्तम्ब, संवर्त्त, कात्यायन, वृहस्पति, पराशर, व्यास, शङ्ख, लिखित, दक्ष गौतम, शातातप, वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र) १०

१११ मत्स्यपुराण ६

११२ चरकसंहिता(वैद्यक) सम्पूर्ण ६

११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-रत्नाकर (वैद्यक) ६

११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्दगिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत ४

११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥।

११६ मालतीमाधव सटीक ॥०

११७ सटीक भट्टिकाव्य २

११८ सटीक काव्यप्रकाश ४

११९ सभाष्य शाण्डिल्यसूत्र ॥०

१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥०

१२१ महानाटकम्(हनुमन्नाटकम्) ॥

१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १

१२३ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू ॥

१२४ पञ्चतन्त्रम् सटीक २॥

१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ३

१२६ गोलाध्यायः ॥

१२७ गणिताध्यायः १

१२८ पञ्चदशी (सटीक) १॥

१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १

१३० शकुन्तलानाटक सटीक १

१३१ शब्दरूपादर्शः ॥०

१३२ वृहत्संहिता वा वाराही संहिता २

१३३ तर्कामृत (जगदीशकृत) ।०

१३४ द्वात्रिंशत्पुत्तलिका १

१३५ उत्तररामचरित सटीक १

१३६ शङ्करविजय १॥०

१३७ मृच्छकटिकप्रकरण सटीक १

१३८ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार) १

१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता ३

१४० शुक्रनीति सटीक २

१४१ गीतगोविन्द सटीक ॥०

१४२ अग्निपुराणम् ५

१४३ विष्णुपुराणम् सटीक ५

१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य १२

१४५ अध्यात्मरामायणम् सटीक २

१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४

१४७ मीमांसादर्शनस्य अधिकरणमाला ६

१४८ श्रुतबोधः (छन्दोग्रन्थ) ⁄

१४९ बालरामायणनाटक सटीक ३

१५० लिङ्गपुराणम् ५

१५१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ॥०

१५२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २

१५३ कलापव्याकरणम् २

१५४ कुसुमाञ्जलि सटीक ।०

१५५ संगीतपारिजात १॥०

१५६ साङ्ख्यसार ।०

१५७ नागानन्द नाटक सटीक ॥०

१५८ सटीककाव्यदीपिका अलङ्कार ॥।

१५९ सटीक चम्पूरामायणम् १

१६० ब्रह्मवैवर्त्त पुराण सम्पूर्ण ५

१६१ वैशेषिकदर्शनम् सभाष्य २

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे बि, ए, उपाधिधारिणः श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्य-महाशयात् लभ्यानि ।

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

This book should be returned
the Library on or before the last
stamped below.
A fine of five cents a day is incur
by retaining it beyond the speci
time.
Please return promptly.

FEB 26 '76

51455198

Digitized by Google

IndL 3232.3
Widener Library 003382951
3 2044 092 186 105

Google